

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

НИГОРА СУЛАЙМОНОВА

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ
ТОШКЕНТ ФОНДЛАРИДА
САҚЛАНАЁТГАН
АСАРЛАРИНИНГ
МАНБАШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИ**

ТОШКЕНТ
2020

УДК: 811.512
КВК 83(5Ў)
С – 99

Сулаймонова, Нигора.

Маҳмуд Замахшарийнинг Тошкент фондларида сақланаётган асарларининг манбашунослик таҳлили. Монография. – Тошкент: “BAYOZ”, 2020. – 136 б.

Ушбу монография хоразмлик буюк аллома Маҳмуд Замахшарий илмий меросини ташкил этувчи асарлар манбашунослиги тадқиқига бағишланган бўлиб, унда аллома асарларининг Тошкент фондларида сақланаётган қўлёзма, тошбосма ва нашр нусхаларининг манбашунослик таҳлили амалга оширилган. Тадқиқот доирасида юртимиздаги учта қўлёзмалар фонди: Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонаси ва Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар хазинаси ўрганилган. Шунингдек, монографияда Маҳмуд Замахшарийнинг Тошкент фондларида мавжуд асарларининг мазмун ва моҳияти ҳақида атрофлича маълумот берилган.

Монография замахшарийшунос олимлар, филология йўналишида таҳсил олаётган талабалар ҳамда алломанинг илмий меросига қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган бўлиб, Маҳмуд Замахшарий меросини ўрганиш борасида янги тадқиқотларга ўзига хос манба бўлиб хизмат қилади деган умиддамиз.

Тақризчилар:

Шорустам Шомусаров – филология фанлари доктори, профессор

Малика Носирова – филология фанлари номзоди

Муртазо Сайдумаров – филология фанлари номзоди

Исроил Шамсимухамедов – филология фанлари номзоди

Ушбу монография Тошкент давлат Шарқшунослик институти Кенгашининг 2019 йил 30 майдаги 10-сонли ва Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети Кенгашининг 2019 йил 28 декабрдаги 6-сонли қарорларига асосан чоп этилди.

ISBN 978-9943-6368-4-2

УДК: 811.512
КВК 83(5Ў)

© “BAYOZ”, 2020.
© Н.Сулаймонова, 2020.

*Зиёли инсон, бизни эзгу ишларга рағбатлантирган меҳрибоним –
волидаи муҳтарамам Соҳиба онажонимнинг
ёрқин хотирасига бағишлайман*

С Ў З Б О Ш И

Ўзбекистон тарихининг бир қатор соҳалари инсоният учун бетакрор кашфиётлар, дунё тамаддунида муҳим ўрин тутган илм-фан ютуқлари асрлар давомида ўзининг илмий нуфузини сақлаб келмоқда. Юртимиздан етишиб чиққан Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, ал-Хоразмий, Бурҳонуддин Марғиноний, ал-Бухорий, ат-Термизий, ал-Фарғоний, Мирзо Улуғбек каби алломаларимизнинг илмий мероси бугунги кунда ҳам жаҳон илмий жамоатчилиги томонидан катта қизиқиш билан ўрганилиб, тадқиқ этилмоқда. Маҳмуд Замахшарий ҳам ҳақли равишда шундай алломалар сирасига киради. Бу ватандошимиз фаннинг турли соҳаларига оид катта илмий мерос қолдирган. Айниқса, унинг араб тилшунослиги, адабиётшунослиги, луғатшунослиги борасидаги илмий асарлари ҳали-ҳануз мусулмон дунёсининг ноёб илмий манбаи сифатида юксак қадрланиб келинмоқда.

Маҳмуд Замахшарий илмий меросида Қуръони карим оятларининг шарҳларига оид манбалар ҳам алоҳида эътибор ва эътирофга лойиқ. Шу таҳлиллар асосида аллома инсоний фазилатлар тавсифларига оид бир қатор дидактик асарлар яратган. Глобаллашув шароитида янги замон кишиларининг маънавий, ахлоқий фазилатларини таркиб топтириш ва мукаммаллаштириш йилдан-йилга долзарб бўлиб бораётган бир пайтда улардан фойдаланиш баркамол авлод тарбиясининг муҳим омилларидан биридир. Шу жиҳатдан, ватандошимиз Маҳмуд Замахшарийнинг бой илмий меросини ўрганиш, уни халқимизнинг маънавий бойлиги сифатида тадқиқ этиш, республикамиз илм-фани истеъмолига замонавий таҳлил ва талқинда тақдим этиш, кенг жамоатчиликка, халқимизга танитиш, асарларини нашр этиш катта аҳамиятга эга.

Маҳмуд Замахшарийнинг илмий мероси умумбашарий методологик аҳамиятга молик илмий мерос, маънавий кадрият сифатида дунё миқёсида кенг қамровли тадқиқ этиб келинади.

Ушбу мероснинг бевосита ворислари бўлган ўзбекистонлик олимлар томонидан муайян ишлар амалга оширилган бўлса-да, аллома илмий фаолиятининг муҳим қисми етарли даражада тадқиқ этилмаган. Шу маънода ушбу мерос Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида, хусусан, филология фанининг адабий манбашунослик ихтисослигида ўрганилиши лозим бўлган долзарб илмий муаммолардан биридир.

Мазкур монография Маҳмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон фондларида сақланаётган қўлёзма, тошбосма ва нашр нусхаларининг манбашунослик нуқтаи назаридан тадқиқи натижаларига бағишланган. Унда аллома асарларининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида ва Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар хазинасида мавжуд қўлёзма, тошбосма ва нашр нусхаларининг тавсиф ва таҳлилларига оид назарий хулосалар келтирилган.

Монография замахшарийшунос олимлар, филология йўналишида таҳсил олаётган талабалар ҳамда алломанинг илмий меросига қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган бўлиб, муаллиф мазкур тадқиқот Маҳмуд Замахшарий меросини ўрганиш, манбашунослик соҳасини илмий манба билан бойитиш борасида янги тадқиқотларга туртки бўлишига умид қилиб қолади.

ЗАМАХШАРИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИ – ЖАҲОН ТАДҚИҚОТЧИЛАРИ НИГОҲИДА

Илм-фан тараққиётининг тарихий босқичлари кузатилар экан, IX–XIV асрлар мусулмон Шарқда ўзининг интеллектуал салоҳияти, жаҳоншумул кашфиётлари билан танилган ватандошларимизнинг номларини ифтихор билан тилга олинишини кўриш мумкин. «Мусулмон Ренессанси», деб аталган ана шу даврга мансуб аждодларимиздан бири – ислом дунёсида таниқли бўлган машҳур тилшунос, луғатшунос, адабиётшунос олим Маҳмуд Замахшарийдир.

Ўз ақлу заковати ва бой илмий мероси билан нафақат Шарқда, балки бутун жаҳонга машҳур бўлган Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад ҳижрий 467 йилда ражаб ойининг йигирма еттинчи куни (милодий ҳисобда 1075 йилнинг 19 мартда) Хоразмнинг Замахшар қишлоғида туғилган.

Олимнинг илмий меросини ўрганишга бўлган қизиқиш жаҳон шарқшунослигида ўзининг муайян анъаналарига эга. Хусусан, Замахшарийнинг таржимаи холи, унинг илмий фаолияти ва яратган асарлари ҳақида олимлар, тадқиқотчилар кўплаб асарлар яратганлар. Айниқса, ибн Халликоннинг «Вафойоту-л-аъйон ва анбоъ абноъи-з-замон», ибн ал-Анбарийнинг «Нузҳату-л-алиббо фи табақоти-л-удабо», Ёкут ал-Ҳамавийнинг «Муъжаму-л-булдон», ал-Ёфиъийнинг «Миръоту-л-жинон», ибн ал-Жавзийнинг «ал-Мунтазам», Жалолиддин ас-Суютийнинг «Буғйоту-л-вуот», ибн ал-Қифтийнинг «Инбаху-р-рувот», Ҳожи Халифанинг «Кашфу-з-зунун» каби асарларида олимнинг ҳаёти ва асарлари ҳақида қимматли маълумотлар сақланган. Фаластинлик олима Ҳинд Ҳусайн Тоҳанинг «ал-Адабу-л-арабий фи иқлими Хоразм» номли илмий тадқиқоти ҳам бу соҳада муҳим аҳамиятга эга.

Замахшарий ўз даврининг етук тилшуноси, луғатшуноси, исломшуноси, адабиётшуноси сифатида машҳур. Бунда устози – тилшунослик, луғатшунослик ва адабиётшунослик соҳаларида донг таратган Абу Мудар Маҳмуд ибн Жарир ад-Даббий ал-Исфаҳонийнинг ҳиссаси катта бўлган. Ёкут ал-Ҳамавийнинг ёзишича, Замахшарийнинг устози Абу Мудар Маҳмуд ибн

Шариф ал-Исфаҳоний тилшунослик соҳасида, айниқса, нахву сарфда беқиёс олим бўлган¹. Кўпгина илм толиблари, жумладан, Замахшарий ҳам унинг илмидан баҳраманд бўлган.

Интернет тармоғидаги «Олтин мерос» номли халқаро фонднинг «Буюк олимлар» сайтида берилган «Замахшарий» номли мақолада келтирилишича, Шайх ал-Ҳаётий Замахшарийга фикҳ соҳасида билим берган бўлса, имом Рукниддин Маҳмуд ал-Усулий ва имом Абу Мансурларни Замахшарий илоҳиёт илми(теология)да ўз устози деб билган. Замахшарий илм соҳасида ўз устозларидан ҳам ўтиб кетган. Шу сабабли Замахшарийнинг айрим устозлари тафсир илмидан тўла баҳраманд бўлиш мақсадида Замахшарийга шогирд тушганлар².

Алломанинг илмий фаолиятида араб тили асосий ўринни эгаллайди. У ўз асарларини асосан араб тилида ёзган. И.Ю.Крачковскийнинг фикрича,³ келиб чиқиши араб бўлмаган Замахшарий араб маданиятининг кўзга кўринган намояндаси бўлиб етишган. У асарларининг муқаддимасида муттасил равишда араб тилини араб маданиятининг қуроли сифатида эътироф этган. Араб олимлари Замахшарийнинг илмий фаолиятига чуқур эҳтиром билан қараб, у ҳақда шундай деганлар: «Араблар Мовароуннаҳрни қурол билан эгаллай олмадилар, лекин хоразмлик аллома ўз ҳассаси билан бутун араб дунёсини эгаллаб олди»⁴.

Замахшарийнинг илм-фан оламида тутган ўрнига унинг замондошлари, кейинги асрларда яшаган тадқиқотчилар юксак баҳо берганлар. Жумладан, машҳур тарихчи ибн ал-Қифтий у ҳақда шундай деган: «...Замахшарий илм-ул-адаб, нахв ва луғат бобида ўзгаларга намуна бўладиган аллома эди. У ўз ҳаёти давомида кўплаб буюк олимлар ва фозиллар билан учрашиб, тафсир, ҳадис, нахв ва бошқа соҳалар бўйича бир қанча асарлар яратган. У ўз асрида араб тилида ижод қилган ажамликлар (ғайри араблар) орасида энг буюгидир».⁵ Ироқлик машҳур тарихчи ибн

¹ Уватов У. Хоразмнинг олис юлдузлари // Шарқ юлдузи, 1991 №2. – 185-б.

² <http://assalam.dgu.ru/html15/a15-1.html>

³ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. – Т. 4. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1957. – 313-б.

⁴ Ҳакимов А. Замахшарий тилшунос олим // Шарқшунослик, 1999 №1 – 2. – 278-б.

⁵ Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. – 23-б.

Халликон шундай ёзган: «Замахшарий тафсир, ҳадис, наҳв, луғат ва илм-ул-баёнда буюк имомдир. Ҳеч бир муболағасиз мазкур илмларда у ўз даврининг яғонаси, кўпдан-кўп ажойиб асарлар муаллифи эди».¹ Замахшарийдан бир неча аср кейин яшаган мисрлик таниқли тарихчи ибн Тағриберди аллома тўғрисида қуйидагича фикр билдирган: «Шайх буюк аллома, ўз даврининг яғонаси, ўз асрининг пешвоси ва имоми бўлган»².

Замахшарийнинг илмий меросини узок ўрганиш тарихга эга. Унга қизиқиш нафақат шарқ, балки ғарб, хусусан, европалик шарқшуносларда ҳам катта бўлган. Броккельман, Бенцинг, Гибб, Голдциер, Нельдеке, Райт каби ғарб олимлари, И.Ю.Крачковский, Б.З.Холидов, А.Б.Холидов, В.М.Белкин, В.В.Бартольд, А.К.Боровков, А.Кримский сингари олимлар алломанинг серқирра ижоди устида илмий тадқиқотлар олиб борганлар. Замахшарий қолдирган бой илмий мерос бугунги кунда мамлакатимизнинг шарқшунос, адабиётшунос олимлари томонидан ҳам ўрганилмоқда. У ҳақда янги-янги маълумотлар мақола, рисола, тўплам ва китоблар чоп этилмоқда.

Замахшарий илмий меросининг жаҳоншумул аҳамият касб этиши уларининг инглиз, француз, немис, лотин, рус, татар, форс, ҳинд, турк каби турли шарқ ва ғарб тилларига таржима қилинишига сабаб бўлган, уларга машҳур олимлар томонидан кўплаб шарҳ, изоҳ, ҳошиялар ёзилган. Буларнинг барчаси аллома илмий меросининг умуминсоний қадрият даражасида эътироф этилишига замин яратди. Унинг асарларини ўрганишга бўлган қизиқиш йилдан-йилга ошиб бормоқда. Унинг асарлари Париж, Берлин, Қоҳира, Искандария, Тунис, Бағдод, Дамашқ, Байрут, Дехли, Калькутта, Лакхнау, Ҳайдаробод, Қозон сингари шаҳарларда қайта-қайта чоп этилган. Замахшарий томонидан яратилган асарларнинг турли даврларда кўчирилган қўлёзма нусхалари, унга ёзилган шарҳлар Мюнхен, Лейден, Лейпциг, Гамбург, Кембридж, Манчестер, Милан, Санкт-Петербург, Техрон, Пешовар каби йирик шаҳарларнинг миллий кутубхоналарида, қўлёзма фондларида сақланмоқда. Юқоридаги

¹ Ибн Халликон. Вафойот-ул-аъён. Ж. 1. – Миср: 1881. – 107-б.

² Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. – 23-б.

маълумотлар, шубҳасиз, Замахшарийнинг буюкликка дахлдорлигидан далолат беради.

Замахшарий илмий меросини ўрганиш шуни кўрсатадики, у асосан ижтимоий-гуманитар йўналишда асарлар яратган. Алломанинг меросида илоҳиёт, тилшунослик, луғатшунослик, адабиётшунослик, ахлоқшунослик, географияга оид асарлар мавжуд. Уларнинг сони хусусида мутахассислар турлича маълумотлар берадилар. Хусусан, араб тадқиқотчиларидан Ҳожи Халифа (1608 – 1657) ўзининг икки жилдли «Кашф-уз-зунун» номли библиографик асарида Замахшарийнинг 29 та¹ асарини санаб ўтган. У Замахшарийнинг айрим асарлари ҳақида жуда тўлиқ (асарнинг тўлиқ номи, қачон ва қаерда ёзилгани, кимга бағишлангани, асарнинг қисқача мазмуни, машҳур кишиларнинг асар ҳақидаги фикрлари, асарга ёзилган шарҳлар, ҳошия ва изоҳлар, уларнинг муаллифлари ҳақида) маълумот берган бўлса, баъзилар фақатгина номини кўрсатиб ўтади. Масалан, мазкур китобда муаллиф Замахшарийнинг «ал-Муфассал» асари ҳақида уч², «ал-Кашшоф фи ҳақоқи ғавомиди-т-танзил ва уйуни-л-ақовил фи вужуҳи-т-таъвил» асари ҳақида етти бетдан иборат мақола³ берган бўлса, «Дивону-з-Замахшарий»⁴, «Дивону-т-тамсил»⁵ каби асарларининг номинигина айтиб ўтган.

Ироқлик араб тарихчиси ибн Халликон (1211 – 1282) «Вафойоту-л-айюн ва анбоъ абноъи-з-замон»⁶ номли асарида Замахшарийнинг 30 та асарининг номини келтирган.

Ёқут ал-Ҳамавийнинг «Муъжаму-л-булдон» асарида бу кўрсаткич 50 тага етган.⁷

Немис шарқшуноси Карл Броккельман эса «Geschichte der arabischen litteratur» номли китобининг биринчи нашрида⁸

¹ Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун. Ж. 1. – Миср: 1894. – 506-б.

² Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун. Ж. 1. – Миср: 1894. –488-491-б.

³ Ўша асар. Ж. 2. – 309-316-б.

⁴ Ўша асар. Ж. 1. – 511-б.

⁵ Ўша асар. Ж. 1. – 506-б.

⁶ Ибн Халликон. Вафойоту-л-айюн ва анбоъ абноъи-з-замон. Ж. 1. – Миср: 1881. – 107-110-б. Ушбу асар библиографик характерга эга бўлиб, унда машҳур тарихий шахсларнинг ҳаёти ва илмий мероси ёритилган. Икки жилддан иборат мазкур асарнинг бир қанча тошбосма нусхалари ЎзФАШИ кўлэмалар фондида 7863, 8922-23, 9031-32, 11473-74 инвентарь рақамлар остида сақланмоқда.

⁷ Ёқут Ҳамавий. Муъжаму-л-булдон. – Миср: Дор-ус-саодат, 1908. – 388-389-б.

⁸ Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Weimar, 1898. - 289-293-s.

Замахшарийнинг 21 та, иккинчи нашрида¹ 25 та асарига тўхталиб ўтган. У бу асарларнинг қўлёзма ва босма нусхаларининг сақланиш жойлари, нашрлари қаерда ва қачон чоп этилгани, уларга ёзилган шарҳлар, изоҳлар ва ҳошиялар, шунингдек, уларнинг муаллифлари ҳақида батафсил маълумот берган.

Академик Алибек Рустамов ўзининг «Маҳмуд Замахшарий»² номли рисоласида алломанинг 19 та асарини шарҳлаш билан бирга, номи маълум, лекин ҳали топилмаган 19 та асари рўйхатини келтирган.

Ислом энциклопедиясида³ Замахшарийнинг 54 та асари ҳақида маълумотлар бор. Ушбу китобда Замахшарий асарлари исломий, тилшунослик, луғатшунослик, адабиётшунослик каби соҳалар бўйича таснифланган ва шарҳланган. Уларнинг айримларига батафсил изоҳ берилган, айримларининг эса фақатгина номлари келтирилган.

Шарқшунос олим У. Уватов «Нозик иборалар»⁴ китобида ироқлик олим Фозил Солиҳ ас-Самароийнинг фикрларига таянган ҳолда Замахшарий асарларининг сони 50дан ортиқ деб таъкидлайди ва улардан 34тасини шарҳлаб ўтади.

Байрутда нашрдан чиққан Замахшарийнинг «Асосу-л-балоға»⁵ асарининг муқаддима қисмида ношир Муҳаммад Босил Уйун ас-Суд олимнинг 65 та асарини санаб ўтган. Мазкур нашрда айрим асарларнинг мавзуси, қаерда, қачон чоп этилгани, қўлёзма ва босма нусхалари, қайси жамғармаларда сақланиши ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

Доғистон мусулмонлари бошқармасининг «Ассалом»⁶ газетасидаги маълумотларга қараганда, Замахшарийнинг 20га яқин асарлари мавжуд, 50га яқин асарларининг эса номигина маълум.

Ўзбекистон миллий энциклопедиясидаги Замахшарий ҳақидаги мақолада олим асарларининг сони хусусида шундай дейилган: «Замахшарий араб грамматикаси, луғатшунослик,

¹ Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Leiden, 1937. - 507-513-s.

² Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: Фан, 1971. – 10-12-б.

³ Islam ansiklopedisi. 13-gilt. – Istanbul: Milli egitim basimevi, 1986. – 511-514-s.

⁴ Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. - 25-45 - б.

⁵ Замахшарий. Асосу-л-балоға. Ж. 1. – Байрут: Дар-ул-кутуб-ил-илмийа, 1998. – 1-10-б.

⁶ <http://assalam.dgu.ru/html15/f15-1.html>

адабиёт, аруз илми, тафсир, ҳадис, фикҳга оид 50 дан ортик асарлар яратган».¹

Манбаларни ўрганиш жараёнида Замахшарий томонидан яратилган асарлар сони 70га яқинлиги аниқланди. Бироқ, уларнинг орасида номи маълум, лекин топилмаган асарлар ҳам мавжуд. Демак, Замахшарий асарларининг умумий сони бунданда кўп бўлиши мумкин. Унинг шу кунгача аниқланган асарларининг рўйхати қуйидагича:

1. «الامكنة و الجبال و المياه»
«Ал-Амкина ва-л-жибол ва-л-мийоҳ»
«Жойлар, тоғлар ва сувлар»
2. «اساس البلاغة»
«Асосу-л-балоға»
«Балоғат асоси»
3. «اطواق الذهب فى المواعظ و الخطب»
«Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб»
«Ваъз ва хутбаларда олтин шодалар»
4. «اعجب العجب فى شرح لامية العرب»
«Аъжабу-л-ажаб фи шарҳ ломияти-л-араб»
«Ломияту-л-араб» шарҳида ажойибнинг ажойиби»
5. «ديون الزمخشري»
«Дивону-з-Замахшарий»
«Замахшарий девони»
6. «الدر الدائر المنتخب من كنايات و استعارات و تشبيهات العرب»
«Ад-Дуру-д-доиру-л-мунтахаб мин киноёт ва истиборот ва ташбиҳот»
«Араб киноя, истиора ва ташбеҳларидан танланган жавоҳирлар»
7. «علم التصوف»
«Илму-т-тасаввуф»
«Тасаввуф илми»
8. «الكشف فى القراءة»
«Ал-Кашф фи-л-қироат»
«Қироатда кашфиёт»
9. «الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الاقاول فى وجوه التأويل»

¹ Рустамов А., Уватов У. Замахшарий // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ж. 3. Таҳрир ҳайати: М. Аминов, Б. Аҳмедов ва б. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2002. – 557-б.

«Ал-Кашшоф фи ҳақоиқи ғавомиди-т-танзил ва уйуни-лақовил фи вужуҳи-т-таъвил»

«Қуръондаги берк ҳақиқатларни ва уни шарҳлаш орқали ривоятлар кўзларини очувчи»

10. «المورد الرائق في المواعظ و الحكايات»

«Ал-Мавриду-р-роиқ фи-л-мавоиз ва-л-ҳикоят»

«Ваъз ва ҳикоятлардаги асл манбалар»

11. «مرثية في شيخه أبي مضر في المضمون للغزى»

«Марсийа фи шайхиҳи Аби Музир фи-л-мазнун ли-л-ғузозо»

12. «مسألة في كلمة الشهادة»

«Масъала фи калимати-ш-шаҳода»

«Шаҳодат калимаси ҳақида масала»

13. «مقامات الزمخشري»

«Мақомоту-з-Замахшарий»

«Замахшарий мақомотлари»

14. «المنهاج في اصول الدين»

«Ал-Минҳож фи усули-д-дин»

«Дин асосларига йўл»

15. «المستقصى في الامثال»

«Ал-Мустақсо фи-л-амсол»

«Мақолларни чуқур ўрганиш»

16. «المفصل في علم العربية»

«Ал-Муфасссал фи илми-л-арабийя»

«Араб тили ҳақида муфасссал китоб»

17. «المفرد و المؤلف في النحو»

«Ал-Муфрад ва-л-муълаф»

«Наҳвда бирлик ва кўплик»

18. «مختصر الموافقة بين أهل البيت و الصحابة»

«Мухтасару-л-мувофақа байна аҳли-л-байт ва-с-саҳоба»

«Аҳл-ул-байт ва аҳл-ус-саҳоба ўртасидаги келишув ҳақида мухтасар асар»

19. «المعجم العربي الفارسي»

«Ал-Муъжаму-л-арабийу-л-форсий»

«Арабча-форсча луғат»

20. «مقدمة الادب»

«Муқаддамоту-л-адаб»

«Адаб илмига кириш»

21. «المحاضرات و المحاورات»

«Ал-Муҳазарот ва-л-муҳаварот»

- «Маърузалар ва суҳбатлар»
 22. «المحاجة و متمم مهام أرباب المحاجة»
 «Ал-Муҳожот ва мутаммим маҳомми арбоб-ил-муҳожот»
 23. «نوابغ الكلم»
 «Навобиғу-л-калим»
 «Нозик иборалар»
 24. «نزهة المؤتسس»
 «Нузҳату-л-муътанис»
 «Дўстлар фароғати»
 25. «نكت الاعراب فى غريب الاعراب»
 «Нукату-л-иъроб фи ғариби-л-иъроб»
 «Қуръоннинг ажойиб ифодасида араблар нафосати»
 26. «ربيع الابرار و نصوص الاخبار»
 «Рабиъу-л-аброр ва нусусу-л-ахбор»
 «Яхшилар баҳори ва фозиллар ахбори»
 27. «رسالة التصرفات»
 «Рисолату-т-тасарруфот»
 «Одоб-ахлоқ ҳақида рисола»
 28. «رسالة فى المجاز و الاستعارة»
 «Рисола фи-л-мажоз ва-л-истиъора»
 «Мажоз ва истиора ҳақида рисола»
 29. «رسالة فيما جرى من المحاورات»
 «Рисола фи ма жаро мина-л-муҳаварот»
 «Суҳбат хулосалари ҳақида китоб»
 30. «رسالة فى حكمة الشهادة»
 «Рисола фи ҳикмати-ш-шаҳода»
 «Шаҳодат калимасидаги ҳикмат ҳақида рисола»
 31. «رؤوس المسائل فى الفقه»
 «Руъусу-л-масоил фи-л-фикҳ»
 «Фикҳ масалаларининг боши»
 32. «تعليم المبتدى و إرشاد المقتدى»
 «Таълиму-л-мубтадий ва иршоду-л-муқтадий»
 «Ибтидога ўргатиш ва эргашганга йўл кўрсатиш»
 33. «الانموذج فى النحو»
 «Ал-Унмузаж фи-н-наҳв»
 «Наҳв илмидан намуна»
 34. «الفائق فى غريب الحديث»
 «Ал-Фоик фи ғариби-л-ҳадис»

- «Ғариб ҳадислар ҳақида ажойиб асар»
 35. «خصائص العشرة الكرام البررة»
 «Ҳасоису-л-ашара ал-кироми-л-барара»
 «Сахий, кароматли ўн кишининг хусусиятлари ҳақида»
 36. «شرح أبيات كتاب سيويه»
 «Шарҳу абйоти китоби Сибавайҳ»
 «Сибавайҳ китоби байтларининг шарҳи»
 37. «شرح المقامات»
 «Шарҳу-л-мақомот»
 «Мақомотларга шарҳ»
 38. «شرح المفصل»
 «Шарҳу-л-муфассал»
 ««Муфассал» асарига шарҳ»
 39. «شرح الفصيح»
 «Шарҳу-л-фасих»
 «Мукаммал шарҳ»
 40. «قصائد أخرى»
 «Қасоид ухро»
 «Бошқа қасидалар»
 41. «القسطاس المستقيم في علم العروض»
 «Ал-Қустосу-л-мустақийм фи илми-л-аруз»
 «Аруз илмининг аниқ мезони»
 42. «القصيدۃ البعوضية»
 «Ал-Қасидату-л-баъузийа»
 «Чивин ҳақида қасида»
 43. «قصيدة في سؤال الغزالي عن جلوس الله على العرش و قصور المعرفة»
 «البشرية»

«Қасида фи суоли-л-Ғаззолий ан жулусиллоҳ ала-л-арш ва қусури-л-маърифат»

«Ғаззолийнинг Аллоҳнинг аршдаги ўрни ва инсондаги билимнинг номукамаллиги ҳақидаги саволига бағишланган қасида»

Бугунги кунда Маҳмуд Замахшарийнинг юқорида номлари келтирилган асарлари орасида нафақат Ўзбекистон фондларида, балки дунё кутубхоналарида, қўлёзма фондларида, интернет каталогларида сақланаётган нусхалар ҳам талайгина. Аллома асарларининг айнан Ўзбекистон фондларида мавжудлиги

хусусида сўз юритадиган бўлсак, мазкур тадқиқотга республикаимиз ҳудудида жойлашган 3 та фонд жалб қилинди. Булар:

1. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқишунослик институти қўлёзмалар фонди.

2. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонаси.

3. Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар хазинаси.

Маҳмуд Замахшарийнинг қуйидаги асарларининг турли даврларда кўчирилган қўлёзмалари, тошбосмалари ва нашр нусхалари юқорида қайд этилган фондларда нодир манба сифатида сақланмоқда:

1. Кашишоф

2. Муқаддамату-л-адаб

3. Асосу-л-балоза

4. Рабиъу-л-аброр

5. Муфассал фи санъати-л-иъроб

6. Унмузаж

7. Атвоку-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб

8. Навобигу-л-калим

9. Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб

Қуйида ана шу асарлар манбашуносилиги ҳақида сўз юритамиз.

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ҚЎЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА МАВЖУД ТОШБОСМА
НУСХАЛАРИ

الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل
و عيون الاقاويل في وجوه التأويل

“Ал-кашшоф фи ҳақоиқи ғавомиди-т-танзил ва
уйуни-л-ақовил фи вужуҳи-т-таъвил”
(“Қуръондаги берк ҳақиқатларни ва уни шарҳлаш орқали
ривоятлар кўзларини очувчи”)
асари ва унинг тошбосма нусхалари

Замахшарийнинг диний асарлари орасида энг машҳури, дунё бўйлаб кўп тарқалгани унинг Қуръон шарҳига бағишланган “ал-Кашшоф фи ҳақоиқи ғавомиди-т-танзил ва уйуни-л-ақовил фи вужуҳи-т-таъвил” асаридир (асар қисқартирилган ҳолда “Кашшоф” деб номланади). Асар дунёда Қуръонга ёзилган тафсир¹лар орасида энг ноёби ҳисобланади. Сабаби, унда Қуръон филологик жиҳатдан ҳам таҳлил қилинган.

Замахшарий меросини тадқиқ этган олимларнинг хулосаларига асосланиб, таъкидлаш жоизки, Замахшарий дунёда учта энг машҳур муфассирларнинг бири ҳисобланади. Россия сайтларидаги Қомусий луғатнинг “Қуръон” мақоласида қайд этилишича, дунёдаги энг кучли муфассирлар қуйидагилар:

- Табарий (839 – 923)
- Замахшарий (1075 – 1144)
- Байдавий (вафоти 1286)²

¹ Тафсир (араб. – шарҳ, тушунтириш, очиб бериш, изох) – ислом анъанасида асосан Қуръони карим оятларини шарҳлаш, тушунтириб бериш (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 300.).

² <http://vostlit.narod.ru/texts/rus/Halabi/primtext2.htm>

Бу каби фикрлар интернетнинг “Библиографик луғат”¹, “Олтин мерос”², “Ислом”³, “Islam as it is”⁴, “Эрон бўйлаб” газетасида⁵, “Дунё бўйлаб” энциклопедиясининг “Қуръон” бўлимида⁶ ҳам учрайди.

Замахшарийнинг буюклиги шундаки, у Қуръонни шарҳлаш учун зарур бўлган қуйидаги ўн беш фанни мукамал эгаллаган:

1. Луғат
2. Наҳв
3. Сарф
4. Иштиқоқ
5. Илму-л-маъони
6. Илму-л-баён
7. Илму-л-бадиъ
8. Илму-л-қироат
9. Илму-л-аъқод
10. Усулу-л-фикҳ
11. Асбобу-н-нузул
12. Насиҳ ва мансуҳ
13. Илму-л-фикаҳ
14. Ҳадис
15. Илму-л-ваҳбий ⁷

Замахшарийнинг мазкур фанларни яхши билганлигини ироқлик тарихчи ибн Халликон ҳам ўзининг “Вафойоту-л-аъйон ва анбоъ абноъи-з-замон” асарида таъкидлаган⁸.

Интернет сайтларидан бирида берилган “Ислом” номли мақолада қуйидаги фикрлар келтирилади: “Қуръон тафсири орасида энг машҳурларидан бири бу Замахшарийнинг “ал-Кашшоф” номли тафсиридир”⁹.

¹ <http://iph.ras.ru/orient/win/publictn/ls/biobibl.htm>

² <http://oltinmeros.freenet.uz/nasledie.html>

³ <http://kosichka2.sitecity.ru/ltext-0407233553.htm>

⁴ <http://islam.boom.ru/doctrine/3b.htm>

⁵ <http://exlibris.ng.ru/printed/orient/2001-02-08/4-petit.html>

⁶ <http://www.krugosvtn.ru/articles/56/1005625a1.htm>

⁷ <http://ikhlass.by.ru/quran.htm>

⁸ Қаранг: Ибн Халликон. Вафойоту-л-аъйон ва анбоъ абноъи-з-замон. Ж. 1. – Миср: 1881. – 107-б.

⁹ <http://kosichka2.sitecity.ru/ltext-0407233553.htm>

“Islam as it is” сайтида Замахшарийнинг “ал-Кашшоф” асари Қуръонга ёзилган лингвистик тафсирида ичида биринчи ўринни эгаллаши таъкидланган. У ерда шундай ёзилган: “Замахшарий ўз тафсирида Қуръон тилининг гўзаллигини очиб бера олган, қолаверса, муфассир Қуръон бу буюк мўъжиза эканлигини яна бир бор исботлаган”¹.

Инглиз шарқшуноси Гибб “Араб адабиёти” асарида шундай ёзади: “Замахшарий биринчи навбатда ўз тафсири билан машхур бўлган. Асрлар ўтса-да, бу тафсир қайта-қайта нашр эттирилмоқда ва ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотмаган”².

“Ал-Кашшоф”нинг нусхаларига ёзилган шарҳ ва ҳошияларнинг кўплиги, унинг турли хорижий тилларга таржима қилинганлиги, бир қатор мамлакатларда қайта-қайта чоп қилинганлиги унинг ҳақиқатан ҳам буюк асарлигидан далолат беради.

Немис шарқшуноси Карл Броккельманнинг “Geschichte der arabischen litteratur” китобида келтирилган маълумотларга кўра, Лондон, Манчестер, Берлин, Мюнхен, Гамбург, Лейпциг, Милан, Санкт-Петербург, Пешовар, Калькутта, Райпур, Истанбул, Тунис, Қоҳира каби дунёнинг турли шаҳарларида жойлашган энг йирик кутубхона ва фондларида “ал-Кашшоф”нинг юзга яқин қўлёзма нусхалари сақланади. Шунингдек, Маҳмуд ибн Масъуд Шерозий (вафоти 1310 йил), Ҳусайн ибн Муҳаммад Тойибий (вафоти 1342 йил), Муҳаммад Тафтазоний (вафоти 1389 йил), Журжоний (вафоти 1413 йил) сингари ўз даврининг кўзга кўринган, етук олим ва тадқиқотчилари томонидан Замахшарий тафсирига ёзилган йигирмадан ортиқ шарҳлар ҳам ҳозирда дунё бўйлаб кенг тарқалган³.

“Ал-Кашшоф”нинг Замахшарий ўз қўли билан оққа кўчирган дастхат нусхаси (1134 йил) Техрон кутубхонасида сақланади⁴.

¹ <http://islam.boom.ru/doctrine/3b.htm>

² Гибб Х.А.Р. Арабская литература. Классический период (Перевод А. Б. Халидова). – М.: Издательство Восточной литературы, 1960. – 85 – 86-с.

³ Қаранг: Brockelmann С. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Weimar, 1898. – 507 – 509-с.

⁴ Окилов М. Маҳмуд Замахшарий асарларининг қўлёзма ва босма асарлари // Адабий мерос, 1982. №4 (24). – 57-б.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлэзмалар фондида “Кашшоф” асарининг 10 та тошбосма нусхаси сақланади.

Улардан биринчиси **5964, 5965, 5966** инвентарь рақамлар остида 3 та жилдда берилган нусхалардир. Мазкур тошбосмалар 1318/1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида босилган. Картон муқовали мазкур тошбосмалар бир неча бор таъмирланган. Саҳифалар яхши сақланган. Улар тўлиқ нусха ҳисобланади.

Улардан **5964** инвентарь рақам остида “Кашшоф”нинг биринчи жилди берилган. Мазкур тошбосма 524 саҳифадан иборат. Қўлэзманинг биринчи варағи йўқ. Иккинчи варақнинг юқори қисмига “الجزء الاول” (“*биринчи қисм*”) деб ёзиб қўйилган. Шундан кейин мазкур асарни мадҳ этувчи қуйидаги тўртлик берилган (*1-расмга қаранг*):

ان التفاسير في الدنيا بلا عدد
و ليس فيها لعمرى مثل كشاف
ان كنت تبغى الهدى فالزم قراءته
فالجهد كالداء و الكشاف كالشافي

*Чиндан ҳам дунёда тафсирлар беҳад кўпдир,
Бироқ улар орасида “ал-Кашшоф” кабиси йўқдир.
Агар ҳидоят изласанг, “ал-Кашшоф”ни такрор ўқи,
Нодонлик бир касал бўлса, “ал-Кашшоф” унга шифодир.¹*

Тошбосма 18 бетлик муқаддима билан бошланган. Шундан сўнг Қуръони каримнинг биринчи сураси, яъни Фотиҳа сурасининг тафсири берилган. Асарнинг саҳифалари пойгирланган² (*2-3-расмга қаранг*). Ушбу жилдда *Фотиҳа (19-60-бетлар), Бақара (60-292-бетлар), Оли Имрон (292-343-бетлар),*

¹ Тўртлик шарқшунос олим Убайдулла Уватов томонидан таржима қилинган (Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар (Шарҳлар муаллифи ва таржимон У.Уватов).) – Т.: Камалак, 1992. – Б.43.)

² **Пойгир** (форсча сўз бўлиб, *пой* – *оёқ*, *гир* – *айлана* деган маънони беради) китобат санъатида қўлланилган. Китоб саҳифаларининг кетма-кетлигини белгилаш тартиби. Бунда охириги сатр тагидаги жойда кейинги саҳифанинг биринчи сатр бошидаги сўз ёки жумла ёзилади (Ибрагимов А., Сулаймонов А. Китобат санъати оид атамаларнинг изоҳли-иллюстратив луғати. – Т.: Академнашр, 2010. – 160 б.).

Нисо (343-402-бетлар), Моида (402-443-бетлар), Анъом (443-478-бетлар), Аъроф (478-523-бетлар) суралари – жами 7 та суранинг тафсири келтирилган. Ҳар бир суранинг тафсирини беришдан олдин унинг номи, Макка ёки Мадинага мансублиги ҳамда неча оятдан иборатлиги сарлавҳа кўринишида настаълик хатида ёзиб қўйилган (*4-5-6-расмга қаранг*). Ҳар бир саҳифада жадвал ичида насх хатида суранинг тафсири, жадвалдан ташқарида эса ҳошиялар воситасида шарҳлар берилган. Айрим саҳифаларда тафсирдан кўра ҳошияда берилган шарҳлар ҳажм жиҳатидан кўп (масалан, 371, 395, 398, 400, 401, 415, 412-бетлар). Айрим сураларнинг оятлари ҳошияларда махсус жадвалга олинган ҳолда берилган бўлса, баъзилариники эса тафсир ичида қавс ичида бериб берилган.

Ушбу нусханинг сўнгги саҳифасига “*Асарнинг биринчи жилди тамом бўлди, унинг иккинчи жилди Анфол сураси билан бошланади*”, деб ёзиб қўйилган. Сўнгги 523-саҳифада мазкур жилднинг мундарижаси берилган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида **5965** инвентарь рақам остида асарнинг иккинчи жилди сақланади. Юқорида таъкидлаганимиздек, мазкур тошбосма 5964 инвентарь рақамли тошбосманинг давоми бўлиб, титул варағи бир хил. Фақатгина титул варағининг юқори қисмида бу асарнинг иккинчи жилди эканлиги кўрсатилган.

Жилд 76 оятдан иборат Анфол сураси билан бошланган. Суранинг тафсири 20 бетни ташкил этади. Асарнинг мазкур жилдида жами 30 та суранинг тафсири келтирилган. Саҳифаларда суранинг оятлари, унинг тафсири, ҳошияларнинг берилиш шакли худди 5964 инвентарь рақамли нусханикидек. Мазкур тошбосма 494 бетдан иборат бўлиб, унинг сўнгги 492 саҳифасининг қуйи қисмида “*Асарнинг иккинчи жилди тугади, учинчи жилд Сод сураси билан бошланади*”, деб ёзиб қўйилган. Кейинги саҳифада эса мазкур жилднинг мундарижаси берилган.

5966 инвентарь рақам остида асарнинг учинчи жилди берилган бўлиб, унинг титул варағининг юқори қисмида бу асарнинг учинчи жилди эканлиги ёзиб қўйилган. Жилд 17 бетлик Сод сурасининг тафсири билан бошланган. Асарнинг мазкур

жилдида жами 77 та суранинг тафсири келтирилган. Саҳифаларда суранинг оятлари, унинг тафсири, ҳошияларнинг берилиш шакли худди 5964 ва 5965 инвентарь рақамли нусхаларникидек. Мазкур жилдда “Кашшоф” асарининг сўнгги 304-саҳифасида мундарижа берилган. Мундарижадан кейинги саҳифада Муҳиддин Афандининг “Кашшоф” асарига ёзган шарҳи берилган бўлиб, у жами 156 саҳифани ташкил этади (7-расмга қаранг). Мазкур тошбосма таркибида “Кашшоф”нинг тафсири ва унга ёзилган шарҳ бирга берилганлиги сабабли картотекада мазкур нусха 460 бетдан иборат деб кўрсатилган.

Институт кўлёзмалар фондидаги асар нусхаларидан яна бири **7949** ва **7950** инвентарь рақамлар остида 2 жилдда берилган тошбосмалардир. Ҳар икки жилднинг биринчи саҳифаси йўқлиги боис, уларнинг босилган йили ва жойини, ноширнинг исми, шарифини аниқлаш имкони бўлмади. Тошбосмаларнинг ҳар иккисидида биринчи саҳифанинг йўқлиги ҳисобга олинмаса, улар яхши сақланган. Картон муқова ҳамда тошбосмаларнинг айрим саҳифалари таъмирга муҳтож. Бироқ ҳар икки тошбосма тўлиқ нусха ҳисобланади. Тошбосмалар 29x21 см ўлчамга эга.

“Кашшоф” асарининг **7949** инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма нусхасида асарнинг биринчи жилди берилган. Буни тошбосманинг дастлабки саҳифасининг юқори қисмида берилган ёзувдан билиб олиш мумкин: *“Имом аллома Абу-л-Қосим Жоруллоҳ Маҳмуд ибн Умар Замахшарий (вафоти ҳижрий 528 йил) қаламига мансуб “Кашшоф” асарининг биринчи қисми” (8-расмга қаранг).* Шунингдек, тошбосманинг мазкур саҳифасида асар ҳошиясида берилган шарҳлар олим, аллома Али ибн Муҳаммад ибн Али Саид Зайниддин Абу Ҳасан Ҳусайний Жузжоний (вафоти ҳижрий 816 йил) ҳамда имом Носириддин Аҳмад Ибн Муҳаммад ибн Мунир Искандарий Моликийга (вафоти ҳижрий 683 йил) мансуб эканлиги кўрсатиб ўтилган.

Тошбосма 740 саҳифадан иборат. У 36 бетлик муқаддима билан бошланган. 37-саҳифадан Фотиҳа сурасининг тафсири бошланган. Ҳар бир сура тафсиридан олдин суранинг номи, неча оятдан иборатлиги, Макка ёки Мадинада нозил бўлганлиги қайд этиб ўтилган. Масалан, “арабчаси” (*“Иброҳим алайҳиссалом*

сураси. Маккада нозил бўлган. 51 оятдан иборат”)¹ ёки “арабчаси” (“Бақара сураси. Мадинада нозил бўлган. 287 оятдан иборат”)² ёки “арабчаси” (“Юнус сураси. Маккада нозил бўлган. 109 оятдан иборат”)³. Суранинг номи нақшинкор қавслар ичида берилган. Асарда 18 та суранинг тафсири келтирилган. Сўнгги тафсир Қаҳф сурасининг тафсири бўлиб, унинг сўнггида, яъни 739-саҳифада “арабчаси” (“Асарнинг биринчи қисми тамом бўлди, кейинги иккинчи қисм Марям сураси билан бошланади”), деб ёзиб қўйилган. Ундан кейинги саҳифада мазкур жилднинг қуйидаги фихристи берилган (9-расмга қаранг):

1-жадвал

“Кашшоф” асарининг 7949 инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма нусхасида тафсири келтирилган суралар фихристи

<i>№</i>	<i>Сура номи</i>	<i>Сура тафсир қилинган саҳифалар</i>
1.	<i>Фотиҳа</i>	37
2.	<i>Бақара</i>	60
3.	<i>Оли Имрон</i>	293
4.	<i>Нисо</i>	343
5.	<i>Моида</i>	402
6.	<i>Анъом</i>	443
7.	<i>Аъроф</i>	478
8.	<i>Анфол</i>	523
9.	<i>Тавба</i>	542
10.	<i>Юнус</i>	574
11.	<i>Худ</i>	593
12.	<i>Юсуф</i>	618
13.	<i>Раъд</i>	648
14.	<i>Иброҳим</i>	657
15.	<i>Ҳижр</i>	670
16.	<i>Наҳл</i>	679
17.	<i>Исро</i>	699
18.	<i>Қаҳф</i>	721

¹ Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Кўлёмалар фондида 7949 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашшоф” асарининг тошбосма нусхаси. 657-саҳифа.

² Ўша манба. 60-саҳифа.

³ Ўша манба. 574-саҳифа.

7950 инвентарь рақам остида “Кашшоф” асарининг иккинчи жилди бўлиб, унинг биринчи жилди юқорида тавсифланган 7949 инвентарь рақам остидаги тошбосма эди. Асар Марям сурасининг тафсири билан бошланган бўлиб, Қуръони каримнинг сўнгги 114-сураси, яъни Нос сурасининг тафсири билан якунланган. Асарнинг мазкур жилдида жами 96 та сура тафсир қилинган. Мазкур тошбосмада асар якунлангандан кейин (“Кашшоф”нинг сўнгги саҳифаси 576-саҳифа) 165 бетдан иборат аллома Муҳибуддин Афандининг асарга ёзган шарҳи берилган. Асар ҳамда унга ёзилган шарҳ билан биргаликда тошбосма 741 бетни ташкил этади.

Фонддаги асар нусхаларидан яна бири **7951** инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма бўлиб, унда асарнинг фақатгина 2-жилди берилган. Нусханинг титул варағида келтирилган маълумотларга кўра, тошбосма ҳижрий 1319 йилда Мисрнинг ал-Кубра-л-амирия босмахонасида тайёрланган. Мазкур нашр иккинчи нашрлиги ҳам кўрсатиб ўтилган.

Тошбосма саҳифаларида асар матни жадвал ичида, унга ёзилган шарҳлар эса жадвалдан ташқарида берилган. Тошбосма 304 бетдан иборат бўлиб, 29x21 см ҳажмга эга. Картон муқовали мазкур тошбосма яхши сақланган, шикастланган жойлари йўқ.

Юқорида таъкидланганидек, мазкур тошбосмада асарнинг фақатгина иккинчи жилди берилган бўлиб, у Сод сурасининг тафсири билан бошланиб, Нос сурасининг тафсири билан тугайди. Тафсир тугагач, сўнгги 5 саҳифада (299дан 303-саҳифагача) асар муаллифи аллома Маҳмуд Замахшарийнинг ҳаёти ва илмий мероси ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Алломанинг ҳаёт йўли ҳақида сўз кетганда, унинг илм йўлида бошқа мамлакатларга қилган сафарлари, аниқ саналар, бир оёғидан айрилганлиги билан боғлиқ бўлган ривоятлар келтирилган. Унда Замахшарий асарлар яратган фан соҳалари, жумладан, тафсир, ҳадис, тилшунослик, луғатшунослик, балоғат илми, ахлоқшунослик, аллома илмий меросини ташкил этувчи асарлар, уларнинг номлари, қайси соҳага оидлиги ҳақида батафсил маълумот берилган. Қолаверса, айрим асарлар мазмунига кенгроқ тўхталиб ўтилган. Шундан сўнг мазкур жилднинг фихристи берилган.

Мазкур фондда мавжуд “Кашшоф” асарининг яна бир тошбосма нусхаси бу – **16294** ва **16295** инвентарь рақамлар остида 2 та жилдда берилган тошбосма нусхалардир. Мазкур тошбосмалар 1276/1859 йилда Калькуттада чоп этилган. 23x31 см ҳажмга эга. Чарм муқовали мазкур тошбосмалар бир неча бор таъмирланган. Саҳифалар яхши сақланган. Улар тўлиқ нусха ҳисобланади.

Улардан **16294** инвентарь рақам остида “Кашшоф”нинг биринчи жилди берилган. Мазкур тошбосма 817 саҳифадан иборат. Қўлёманинг титул варағининг юқори қисмида қуйидаги жумла келтирилган:

النصف الاول من الكشاف عن حقائق التنزيل للامام العلامة
ابى القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري الخوارزمي
رحمه الله تعالى

“Имом аллома Абу-л-Қосим Жоруллоҳ Маҳмуд ибн Умар Замахирий (Аллоҳ таоло уни ўз раҳматига олсин) қаламига мансуб “Кашшоф” асарининг биринчи қисми” (10-расмга қаранг)

Титул варағининг марказида Ихлос сурасининг оятлари келтирилган нақшинкор доира берилган (10-расмга қаранг).

Тошбосма 3 саҳифалик (2–4-бетлар) кириш қисми билан бошланган. Матннинг аксарият қисми ҳаракатлантирилган. Тошбосманинг мазкур қисмида саҳифа ҳошияларида кейинчалик сиёҳ билан настаълиқ хатида киритилган катта ҳажмдаги шарҳларни кўриш мумкин. Айрим шарҳлар матннинг ичига қаторлар орасига ҳам киритилган (11-расмга қаранг).

3-саҳифанинг қуйи қисмидан Фотиҳа сурасининг тафсири бошланган. Суранинг тафсири берилишидан олдин мазкур сура Макка ёки Мадинада нозил бўлганлиги, унинг неча оят, неча сўз ва ҳарфдан иборатлиги қуйидаги тартибда ёзиб қўйилган:

سورة الفاتحة مكية و هي سبع آيات حروفها ١٢٦ كلماتها ٢٥

Фотиҳа сураси. Маккада нозил бўлган. 7 та оят, 25та сўз, 126 та ҳарфдан иборат¹.

¹ Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёмалар фондида 16294 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашшоф” асарининг тошбосма нусхаси. 3-саҳифа.

Бу тартибни бошқа сураларда ҳам кўриш мумкин. Масалан:

سورة البقرة مدنية و هي مائتان و ست و ثمانون اية
حروفها ٢٦٧٩٢ كلماتها ٦٢١٢

Бақара сураси. Мадинада нозил бўлган. 286 та оят, 612 та сўз, 26792 та ҳарфдан иборат¹.

Асарнинг фонддаги бошқа тошбосмаларидан анчайин фарқ қилувчи мазкур нусхада асар матни жадвалда берилмаган. Фақатгина саҳифада кенгроқ ҳошия ташланган. Мазкур ҳошияларнинг юқори қисмида сураларнинг тафсир қилинаётган оятлари бериб борилган. Сураларнинг оятлари ва тафсир матнининг хати бир хил. Бирданига 2 ёки 3 та оятнинг тафсири берилган саҳифаларда ҳар бир оят махсус белгилар ёрдамида ажратилган. Фотиҳа сурасининг тафсири берилган саҳифаларни ҳисобга олмаганда (4, 5, 10, 11-саҳифалар), қолган саҳифаларда деярли шарҳлар берилмаган.

Асарнинг мазкур қисми Каҳф сурасининг тафсири билан яқунланган. Тафсир сўнггида асарнинг биринчи қисми тугаганлиги қайд этилган.

16295 инвентарь рақам остида эса асарнинг иккинчи жилди сақланади. У 16294 инвентарь рақамли тошбосманинг иккинчи қисми бўлгани сабабли саҳифалари 820 сонидан бошлаб (сўнгги саҳифа 1647-саҳифа) рақамланган. Тошбосманинг умумий ҳажми 827 бет.

Бу қисм Марям сурасининг тафсири билан бошланади. Саҳифаларда суралар ҳамда уларнинг тафсирининг берилиш шакли худди 16294 инвентарь рақам остидаги тошбосманикидек. Мазкур жилдда Қуръони каримнинг сўнгги 114-сураси, яъни Нос сурасигача бўлган сураларнинг тафсири берилган.

Институт кўлёмалар фондида асарнинг тошбосма нусхаларидан яна бири **13019** инвентарь рақам остида сақланади. Мазкур нусхада асарнинг биринчи жилди сақланади. Нусханинг титул варағида тошбосма тайёрланган жой, йил, ношир ҳақида

¹ Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Кўлёмалар фондида 16294 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашшоф” асарининг тошбосма нусхаси. 12-саҳифа.

қайдлар мавжуд эмас. Титул варағида тафсир муаллифи кўрсатилганда, унга қуйидаги юксак номлар билан таъриф берилган ҳолда Замахшарий даҳоси яна бир бор эътироф этилган (12-расмга қаранг):

Имом

Жору-л-лоҳ (Аллоҳнинг қўшниси)

Тоҷу-л-ислом (Ислом динининг тоғи)

Фахру Хоразм (Хоразм фахри)

الإمام
جار الله
تاج الاسلام
فخر خوارزم

Асар анъанавий муқаддима (2–4-саҳифа) билан бошланган. 4-саҳифада Фотиҳа сурасининг тафсири бошланган. Тафсир матни жадвал ичида насх хатида берилган. Сураларнинг номи эса матндан ажралиб туриши учун настаълиқ хатида берилган. Мазкур нусхада сураларнинг қаерда нозил бўлганлиги, уларнинг неча оятдан иборатлиги қайд этиб борилган. Тафсир қилинаётган оятлар жадвалдан ташқарида, яъни хошияларда бериб борилган. Шунингдек, айрим саҳифаларда хошияларда қисқа шарҳларни ҳам кўриш мумкин. Тошбосманинг умумий ҳажми 482 бетни ташкил этади.

Мазкур нусха Каҳф сурасининг тафсири билан яқунланган. “Кашшоф”нинг ушбу жилдида жами 18 та суранинг тафсири берилган. Каҳф сураси тафсирининг сўнггида биринчи қисмининг тугаганлиги қайд этилган. Сўнгги саҳифада китобнинг фикристи мавжуд. Бироқ фондда мазкур нусханинг иккинчи жилди мавжуд эмас.

“Кашшоф” асарининг яна бир нусхаси **10381** инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма бўлиб, бу тошбосма 1276/1859 йилда Калькуттада чоп этилган. Унда асарнинг биринчи жилди сақланади. Умумий ҳажми 827 бет. Унда Фотиҳа сурасидан Каҳф сурасигача бўлган сураларнинг тафсири келтирилган. Картон муқова, тошбосманинг дастлабки ва сўнгги саҳифалари таъмирга муҳтож. Булар ҳисобга олинмаганда, нусха яхши сақланган. Мазкур тошбосма юқорида тавсифланган 16295 инвентарь рақам остидаги тошбосманинг яна бир нусхаси

ҳисобланади. Фақатгина бу тошбосманинг саҳифаларида сиёҳ билан киритилган шарҳлар мавжуд эмас.

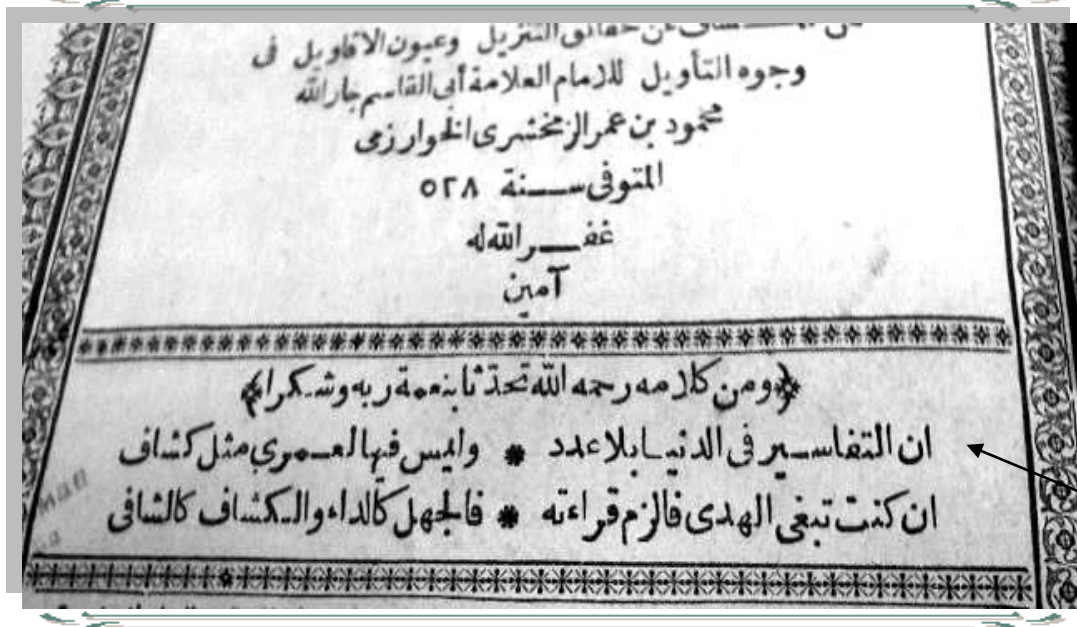
Юқорида келтирилган маълумотларни яққолроқ кўриш учун қуйида берилган жадвалга мурожаат этиш мумкин.

2-жадвал

**“Кашшоф” асарининг
Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний
номидаги Шарқишунослик институти қўлғезмалар фондида
мавжуд тошбосма нусхаларининг қисқача библиографик
кўрсаткичлари**

№	Инвен- тарь рақам	Нашр этилган йили	Нашр этилган жойи	Нашриёт номи	Варак- лар сони	Жилд	Тафсир қилинган суралар номи
1.	5964	1318/1900	Миср	Кубра-л-амирия	524	I	Фотиҳа – Аъроф
2.	5965	1318/1900	Миср	Кубра-л-амирия	494	II	Анфол – Соффот
3.	5966	1318/1900	Миср	Кубра-л-амирия	460	III	Сод – Нос+шарҳ
4.	7949	-	-	-	740	I	Фотиҳа – Каҳф
5.	7950	-	-	-	741ё	II	Марям – Нос+шарҳ
6.	7951	1319/1901	Миср	Кубра-л-амирия	304	II	Сод – Нос
7.	16294	1276/1859	Ҳиндистон	Калькутта	817	I	Фотиҳа – Каҳф
8.	16295	1276/1859	Ҳиндистон	Калькутта	827	II	Марям – Нос
9.	13019	-	-	-	482	I	Фотиҳа – Каҳф
10.	10381	1276/1859	Ҳиндистон	Калькутта	827	I	Фотиҳа – Каҳф

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “КАШШОФ”
АСАРИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ ҚЎЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА АҚЛАНАЁТГАН
ТОШБОСМА НУСХАЛАРИДАН ЛАВҲАЛАР**

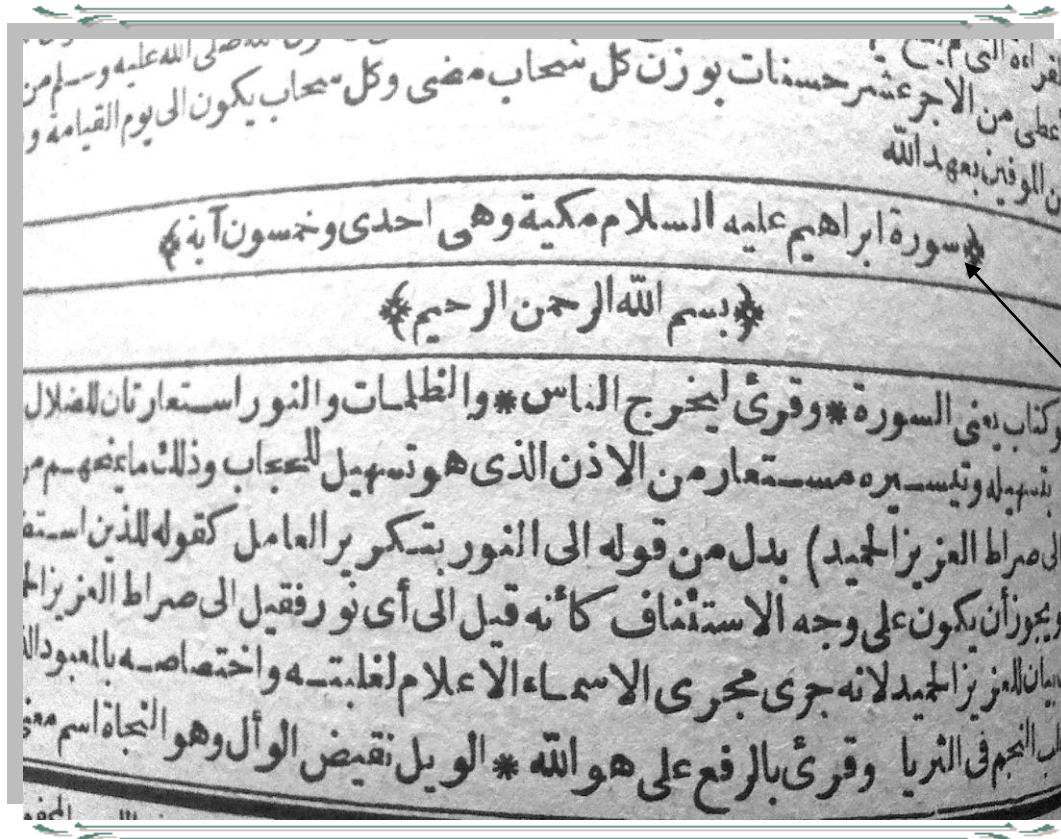
1-расм. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқишунослик институти Қўлёмалар фондида 5964 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашишоф” асарининг иккинчи варагида келтирилган тўртлик:

ان التفاسير في الدنيا بلا عدد
و ليس فيها لعمرى مثل كشاف
ان كنت تبغى الهدى فالزم قراءته
فالجهل كالداء و الكشاف كالشافي

**“Чиндан ҳам дунёда тафсирилар беҳад кўндир,
Бироқ улар орасида “ал-Кашишоф” кабиси йўқдир.
Агар ҳидоят изласанг, “ал-Кашишоф”ни такрор ўқи,
Нодонлик бир касал бўлса, “ал-Кашишоф” унга шифодир”¹**

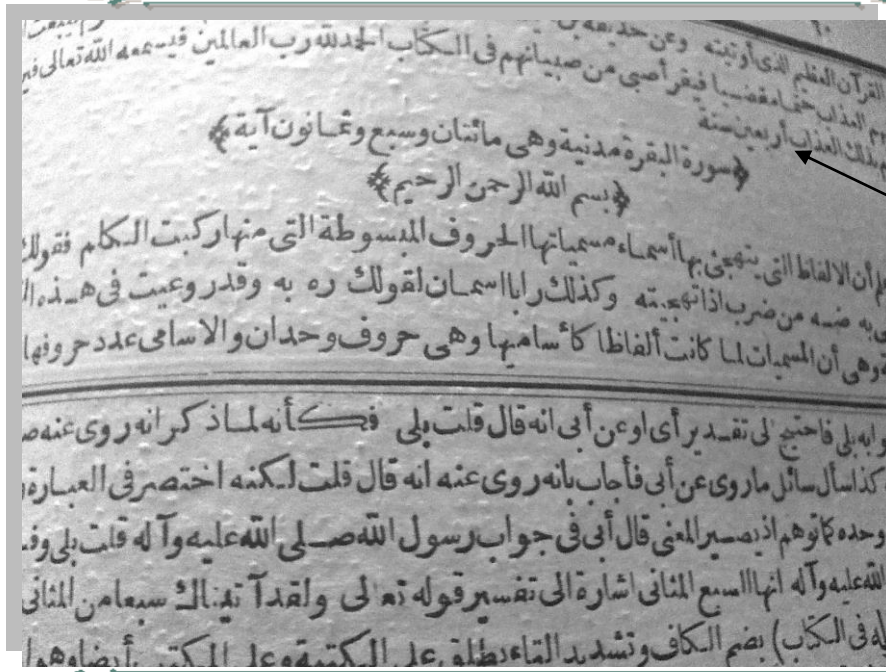
¹ Тўртлик шарқишунос олим Убайдулла Уватов томонидан таржима қилинган (Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар (Шарҳлар муаллифи ва таржимон У.Уватов). – Т.: Камалак, 1992. – Б.43.

Асарда ҳар бир суранинг тафсирини беришдан олдин унинг номи, Макка ёки Мадинага мансублиги ҳамда неча оятдан иборатлиги сарлавҳа кўринишида настаълиқ хатида ёзиб қўйилган.

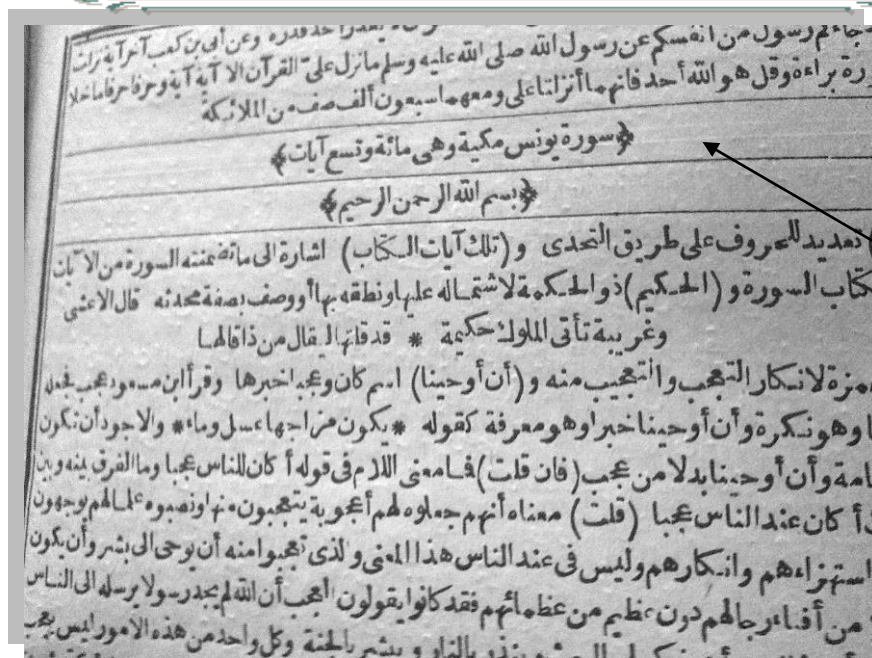

سورة ابراهيم عليه السلام مكية و هي احدى و
خمسون آية

4-расм. “Иброҳим алайҳиссалом сураси. Маккада нозил бўлган. У 51 та оятдан иборат” (5964 инвентарь рақам).

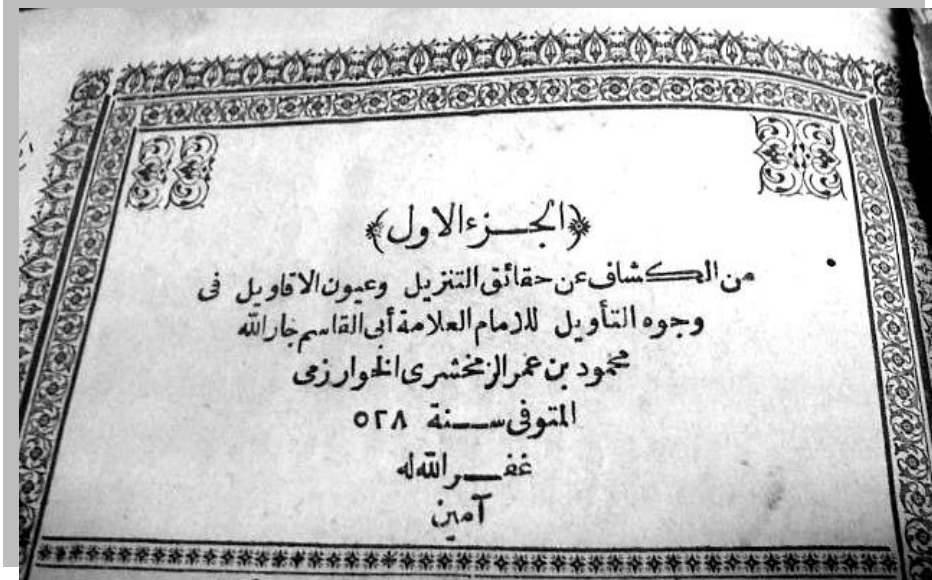
سورة البقرة مدنية و هي مائتان و سبع و ثمانون آية
5-расм. “Бақара сураси. Мадинада нозил бўлган. У 287 та оятдан иборат” (5965 инвентарь рақам).

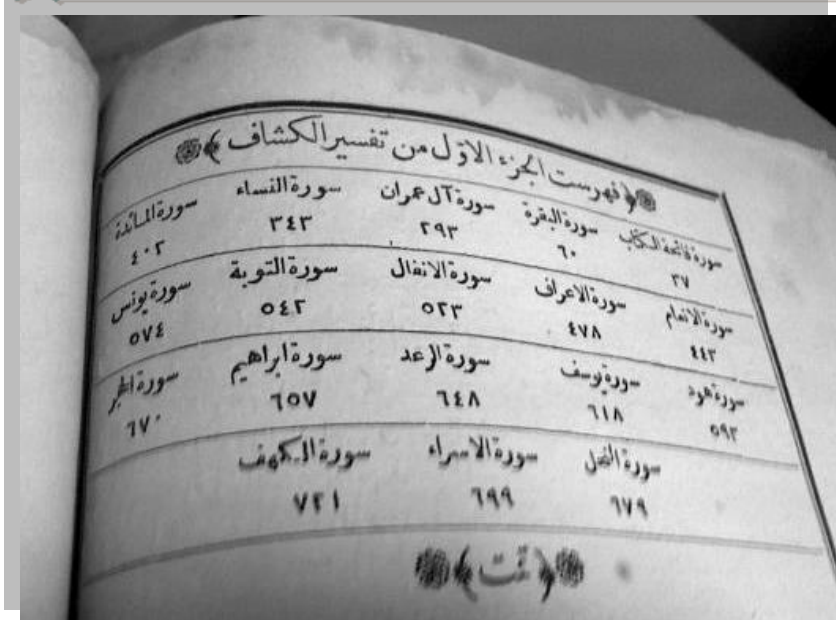
سورة يونس مكية و هي مائة و تسع آيات
6-расм. “Юнус сураси. Маккада нозил бўлган. У 109 та оятдан иборат” (5965 инвентарь рақам).

تنزيل الآيات على الشواهد - من الآيات
شرح شواهد الكشاف للعلامة
المرحوم محب الدين افندي
عليه الرحمة والرضوان
من الرب الكريم
المنان

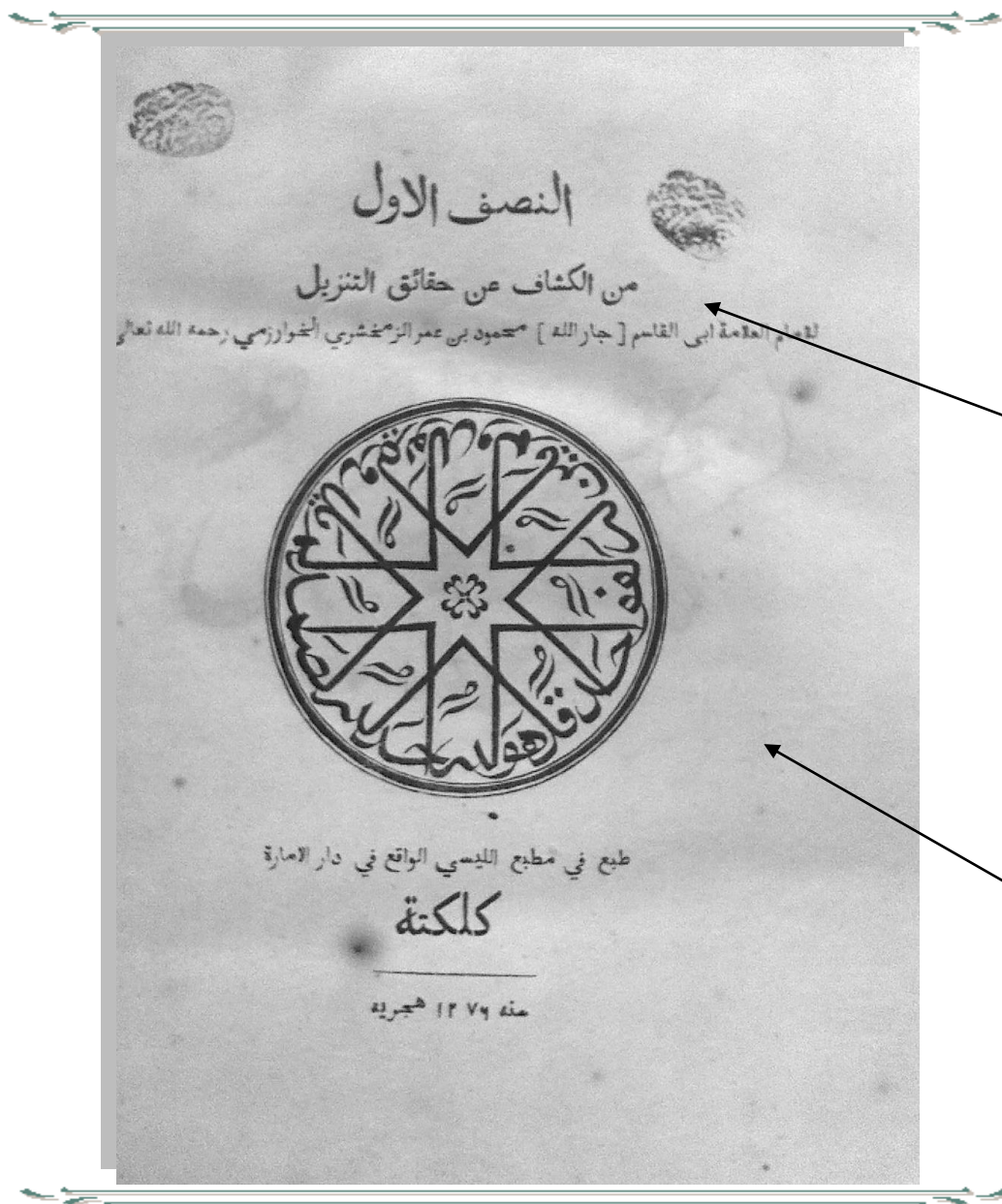
7-расм. Замахшарийнинг “Кашиоф” асарига ёзилган шарҳ.
Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 5966 инвентарь рақам
остида “Кашиоф” асарининг учинчи жилди берилган. Унда жами 77 та
суранинг тафсири келтирилган. Мазкур жилдда “Кашиоф” асарининг
сўнги 304-саҳифасида мундарижа келтирилган. Мундарижадан кейинги
саҳифада (305-саҳифа) **Муҳиддин Афандининг “Кашиоф” асарига ёзган
шарҳининг титул варағи** берилган бўлиб, мазкур шарҳ 156 саҳифани
ташкил этади.

8-расм. 7949 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашишф” асарининг дастлабки саҳифаси. Унда қуйидаги ёзувлар бор: “Имом аллома Абу-л-Қосим Жоруллоҳ Маҳмуд ибн Умар Замахшарий (вафоти ҳижерий 528 йил) қаламига мансуб “Кашишф” асарининг биринчи қисми”

9-расм. 7949 инвентарь рақам остида сақланаётган “Кашишф” асарининг тошбосма нусхасида фихристининг берилиши.

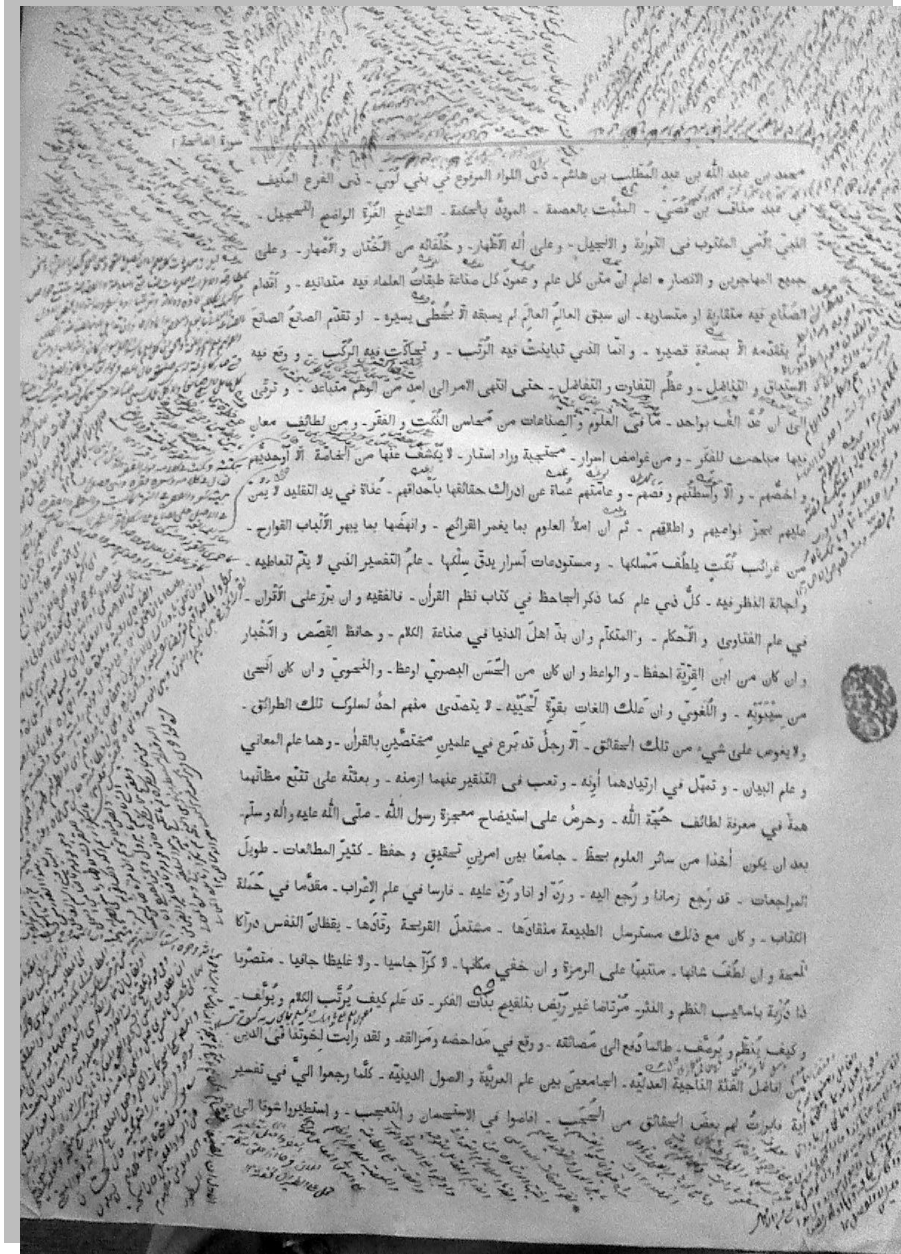
10-расм. 16294 инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма.

Унда “Кашиоф” асарининг биринчи жилди берилган. Мазкур тошбосма 1276/1859 йилда Калькуттада чоп этилган. Мазкур тошбосма 817 саҳифадан иборат. Қўлёманинг титул варагининг юқори қисмида қуйидаги жумла келтирилган:

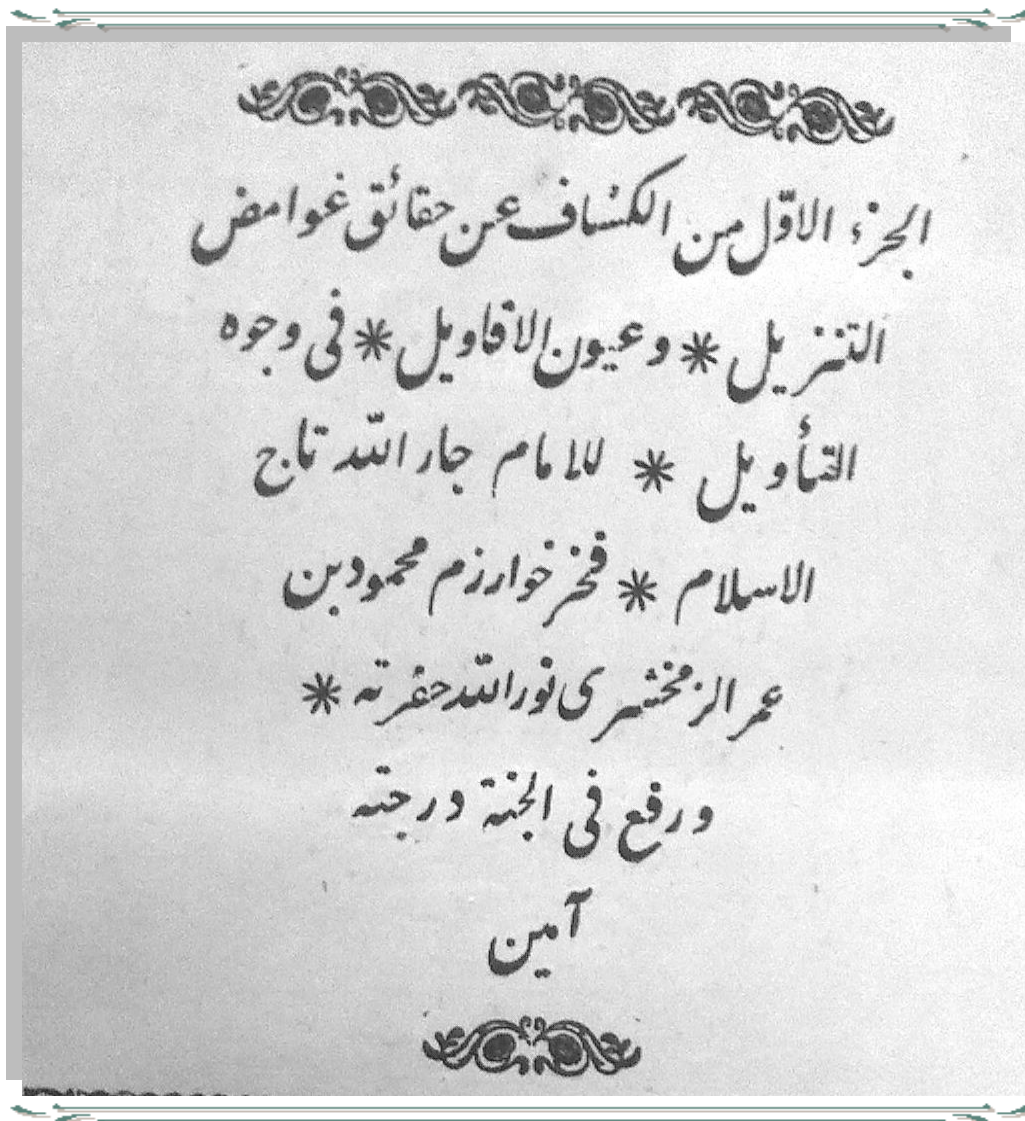
النصف الاول من الكشاف عن حقائق التنزيل للامام العلامة ابي القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري الخوارزمي رحمه الله تعالى

“Имом аллома Абу-л-Қосим Жоруллоҳ Маҳмуд ибн Умар Замахшарий (Аллоҳ таоло уни ўз раҳматига олсин) қаламига мансуб “Кашиоф” асарининг биринчи қисми”

Титул варагининг марказида Ихлос сурасининг оятлари келтирилган нақшинкор доира берилган.

11-расм. Тошбосма матнида қаторлар орасига киритилган шарҳлар. “Кашшоф” асарининг 16294 инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма нусхасида асар матнининг аксарият қисми ҳаракатлантирилган. Тошбосманинг мазкур қисмида саҳифа ҳошияларида кейинчалик сиёҳ билан настаълиқ хатида киритилган катта ҳажмдаги шарҳларни кўриш мумкин. Айрим шарҳлар матннинг ичига қаторлар орасига ҳам киритилган.

12-расм. “Кашшоф” асарининг фондда 13019 инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма нусхасининг титул вараги.

Ушбу титул варақда тафсир муаллифи кўрсатилганда, унга қўйидаги бир қатор юксак номлар билан таъриф берилган ҳолда Замахшарий даҳоси яна бир бор эътироф этилган:

Имом

Жору-л-лоҳ (Аллоҳнинг кўшниси)

Тоҳжу-л-ислом (Ислом динининг тоҳжи)

Фаҳру Хоразм (Хоразм фаҳри)

الامام

جار الله

تاج الاسلام

فخر خوارزم

اعجب العجب فى شرح لامية العرب

“Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб”
 (“Ломияту-л-араб” шарҳида ажойибнинг ажойиби”)
асари ва унинг тошбосма нусхалари

Замахшарий “Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб” (“Ломияту-л-араб” шарҳида ажойибнинг ажойиби”) номли асарида араб шоири Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидасини грамматик жиҳатдан мукамал шарҳлаган. Ўз асари ёрдамида Замахшарий қасидадаги ҳар бир байтнинг ҳам зоҳирий, ҳам ботиний маъно ва мазмунини очиб берган.

Институт қўлёзмалар фондида Маҳмуд Замахшарийнинг “Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб” асарининг **8210** ва **6521** инвентарь рақамлар остида 2 та тошбосма ва **16808** инвентарь рақам остида 1 та нашр нусхаси мавжуд.

Улардан **8210** инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма ҳижрий 1300 милодий 1883 йилда Константинополнинг “Жавоиб” босмахонасида тайёрланган. Мазкур тошбосма 20x29 см ўлчамга эга. Тошбосма таъмирталаб бўлиб, аксарият саҳифалар йиртилган.

Замахшарий шарҳи 5 та асарни ўз ичига қамраб олган мажмуада берилган бўлиб, у Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидасидан кейин иккинчи асар сифатида келган. Замахшарий шарҳининг ҳажми 60 саҳифадан иборат. Тошбосманинг титул варағида мазкур мажмуанинг мундарижаси берилган бўлиб, унда тошбосмада мавжуд асарлар номлари ва уларнинг муаллифлари қайд этилган. Саҳифанинг қуйи қисмида тошбосма қаерда ва қачон тайёрланганлиги кўрсатилган.

Тошбосманинг дастлабки тўрт саҳифасида Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидаси берилган. Ундан кейин айнан мазкур қасидага ёзилган 60 бетдан иборат Замахшарийнинг “Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб” номли шарҳи келтирилган. Замахшарий ўз шарҳини Аллоҳга ҳамд ва пайғамбар Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) номига наът билан бошлаган. Шарҳлашда дастлаб Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидасининг бир байти берилган, ундан кейин байт шарҳи келтирилган. Ҳар бир

саҳифада жадвал ичида қасиданинг байтлари каттароқ ҳарфлар билан, махсус юлдузсимон белгилар ёрдамида ажратиб берилган. Араб тилида битилган ушбу қасида байтлари тўлиқ ҳаракатлантирилган. Шарҳ матни майдароқ ҳарфлар билан берилган. Шарҳ матни мураккаб араб тилида ёзилган бўлишига қарамай, ҳаракатлантирилмаган. Байтлар шарҳи ярим бетдан икки бетгача берилган. Тошбосманинг саҳифалари пойгирланган.

Асарнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган тошбосма нусхаларидан яна бири **6521** инвентарь рақам остида сақланмоқда. Тошбосма ҳижрий 1328 милодий 1910 йилда Мисрда тайёрланган.

Тошбосманинг титул varaғида келтирилган маълумотларга кўра, мазкур тошбосмада иккита асар берилган, улардан биринчиси Замахшарийнинг “Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб” асаридир.

58 саҳифадан иборат шарҳнинг кириш қисми анъанавий усулда ёзилган бўлиб, у Аллоҳга ҳамд ва пайғамбар Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) номига наът билан бошланган. Шарҳлашда дастлаб Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидасининг бир байти каттароқ ҳарфлар билан тўлиқ ҳаракатлантирилган ҳолда берилган, ундан кейин байт шарҳи келтирилган. Шарҳ матни мураккаб араб тилида ёзилган бўлишига қарамай, ҳаракатлантирилмаган. Байтлар шарҳи бир бетдан икки-уч бетгача берилган.

Замахшарий қаламига мансуб “Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб” шарҳининг нашр нусхаси институт фондида **16808** инвентарь рақам остида сақланмоқда. Мазкур нашр 1966 йилда Суриянинг Дамашқ шаҳрида тайёрланган. Нашрда 4 та асар жамланган. Нашрнинг дастлабки 25 саҳифасида қасида муаллифи Шанфаранинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳамда унинг “Ломияту-л-араб” қасидаси, шунингдек, шарҳ муаллифи Замахшарий даҳоси ва унинг илмий мероси ҳақида тўлиқ маълумот берилган. Шундан кейин Шанфаранинг “Ломияту-л-араб” қасидаси берилган. Қасида 68 байтдан иборат бўлиб, қоидага кўра қасиданинг ҳар бир мисраси лом ҳарфи билан яқунланган. Қасидадан кейин 25 саҳифадан иборат

Замахшарийнинг шарҳи берилган. Бунда саҳифа махсус чизиқ ёрдамида иккига бўлиниб, саҳифанинг юқори қисмида йирик ҳарфлар билан, тўлиқ ҳаракатлантирилган ҳолда Шанфаранинг қасидасининг мазкур саҳифада шарҳланаётган байтлари берилган, қуйи қисмида эса майдароқ ҳарфлар билан Замахшарийнинг шарҳи келтирилган. Айрим саҳифаларда бир байт шарҳланган бўлса, баъзи саҳифаларда икки ёки учтагача байт шарҳи берилган.

نوابغ الكلم

“Навобиғу-л-калим” (“Нозик иборалар”) асари ва унинг тошбосма нусхалари

Маҳмуд Замахшарий илмий меросининг ажралмас қисми бўлган ахлоқшуносликка оид асарлар беқиёс аҳамият касб этади. Алломанинг бу соҳадаги асарлари сирасига унинг **“Нозик иборалар”** (**“Навобиғу-л-калим”**) асари киради. Ҳажм жиҳатидан кичик бўлган бу рисола нафақат ўз даврида, балки бугунги кунда ҳам ахлоқшуносликнинг ажойиб мактаби сифатида эътироф этилади. Чунки унда тарбия, маънавият ва баркамолликка оид ўғит ва панд-насихатлар тўпланган. Алломанинг мазкур асардаги ахлоқий қарашлари серқирра. Уларда Замахшарий инсоннинг гўзал фазилатларини улуғ неъмат деб билиб, кишиларга хулқ-одоб қоидаларини сингдириш ҳақида сўз юритади.

“Нозик иборалар” асаридаги ахлоқий таълимот кўпроқ таққослаш воситасида баён этилади. Мутафаккир яхши фазилатлардан айнан намунали ахлоқ-одоб кишига кўрк бағишлашини, хуснига хусн, тароватига тароват кўшишини таъкидлаган ҳолда “Хайр, эзгуликдан бошқа инсонга кўркамлик берадиган ҳеч нарса йўқдир”¹, дейди.

Ижобий хулққа эга, илмли инсонлар ҳар бир халқнинг, миллатнинг кўркидир. Замахшарийнинг ҳикматли сўзлари, панду насихатларини таҳлил этар эканмиз, уларда тўғрилиқ, ҳалоллик, ростгўйлик, поклик, эзгулик, меҳр-оқибатлилик каби ижобий

¹ Араб тилидан шарқшунос олим Убайдулла Уватов таржимаси.

фазилатларнинг улуғланганини кўрамиз. У одамларни яхши амалларга ундаб шундай ёзади: “Эзгулик, хайрли ишларга астойдил кириш, уларни пайсалга солиб, кейин қиларман, деган ўйлардан воз кеч, шайтон йўлдан урадиган шошмашошарлик билан эмас, тафаккур ва идрок билан иш тут”. Бу сўзлардан кўришиб турибдики, киши бировларга қанчалик кўп яхшилик қилса, кўлидан келганича уларнинг оғирини енгиллаштиради, унинг кучига куч қўшилаверади. Одамларнинг эса унга нисбатан ишончи ортиб бораверади. Замахшарий айтадики: “Кимнингки ҳимматию муруввати қанчалик кўп бўлса, шунга яраша одамлар унинг қайғусига шерик бўларлар (ҳамдардлик билдирарлар)”. Албатта, инсон кимгадир ёрдам бера олса, ўзида йўқ қувонади. Унга раҳматлару яхши сўзлар ёғилгани сари унинг кўнгли тоғдек кўтарилади, дили қувончу шодликка тўлади. Худди шу кайфият уни яна яхшиликка илҳомлантиради. Шу ўринда алломанинг яна бир насиҳатини келтириш жоиз: “Аввал қилиб келган хайрлигу эзгуликларингизга кейин ҳам (яъни, доимо) эзгулик қўшаверинг, чунончи қушнинг қанотидаги кичик патлари катта патларига мададқордир”. Ростгўй инсонларни улуғлаб, аллома айтадики: “Тўғри ва ҳақ йўлдан юрган кишининг юриши арслон юришидан кўра маҳобатлироқдир”.

Замахшарийнинг ахлоқий қарашларида юксак инсоний фазилатлар дўстлик, унинг қадрига етиш хусусидаги фикрлар алоҳида эътиборга молик. Бу ҳақда алломанинг шундай сўзлари бор: “Ўз биродарингни янчилган мушкдан кўра ҳам хушбўй сўзлар билан мақтаб ёд эт, гарчанд у сендан узоқ шаҳарда бўлса ҳам”. Замахшарийнинг фикрича, “Мард ва олийжаноб кишининг энг гўзал фазилатларидан бири ўз биродарининг айбларини бекитиб, унинг барча ишларини ўзининг ишлари ўрнида кўриб иш тутишидир”. Бу насиҳатдан кўришиб турибдики, дўстга садоқат, дўстга вафодорлик кишининг гўзал зийнати ҳисобланади.

“Нозик иборалар” асарида илм ва илмли бўлиш ҳақида ҳам бир қатор ибратли фикрлар келтирилган. “Еру заминнинг кўркамлиги олимлар билан”, деб уқтиради улуғ мутафаккир. Айнан илм кишини разолат уммонидан олиб чиқиши мумкин. “Гарчи Хитойда бўлса ҳам илмга интилинглар”. Ушбу ҳадиси

шарифнинг бевосита давоми сифатида Замахшарий шундай дейди: “Илмли бўл ёки илмга таяниб иш тутадиган бўл, лоақал илмни тинглаб эшитадиган бўл, бироқ тўртинчиси бўлма, чунки касодга учраб, ҳалок бўласан (жувонмарг бўласан)”.

Яхшининг яхшилигини билиш учун ёмонни кўриш лозим. Шу маънода Замахшарийнинг инсон хулқида учрайдиган ёмон иллатлар ҳақидаги фикрлари ҳам баркамол инсон тарбиясида асқотиши шубҳасиз. Ёмон иллатлар орасида такаббурлик, манманлик, миннат, адоват, хасислик, ғаразгўйлик кабиларни олим қаттиқ танқид қилади. Замахшарий шундай дейди: “Такаббурлик ҳеч бир кимсанинг қадр-қиммати ва улуғворлигини зиёда қилмайди, у бор-йўғи довул ичидаги шамолдан бошқа нарса эмас”. Шунингдек, Замахшарий миннатни тоғ тепасидаги қояларни кўчиришдан-да оғирлигини таъкидлаган ҳолда “Можаро билан кўрсатилган мурувватда (яхшилиқ) хайрлик йўқдир, гарчанд у (хайрлик) челақлаб қуйган ёмғир мисоли кўп бўлса ҳам”, дейди. “Виждон азобию таънадан тўғри бўлмаган одамни таълим-тарбия ва қийнаш ҳам тарбиялаши амримаҳол”, деб буюк ватандошимиз инсон авваламбор маънавий масъулиятини ҳис қилиши лозимлигига ишора қилади. Инсоннинг баркамолликка, бахтга етишиш йўли хоразмлик аллома Маҳмуд Замахшарий таъкидлаганидек, илму маърифат ва бошқа ижобий хислатларни тарбиялаб боришдадир.

ЎзФАШИ Қўлғезмалар фондида ҳозирда “Навобиғу-л-калим” асарининг **3938, 7104** ва **8319** инвентарь рақамлар остида 3 та тошбосма нусхаси сақланади.

Улардан **3938** инвентарь рақам остидаги тошбосма 1904 йилда Қозонда ака-ука Каримийлар босмаҳонасида тайёрланган. Тошбосма 23x16 см ўлчамга эга, ҳажми 54 бет. Картон муқовали мазкур тошбосма бир неча бор таъмирланган, у яхши сақланган, уни тўлиқ нусха дейиш мумкин.

Тошбосманинг титул варағида асар Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарийга, асарнинг татарча таржимаси Шаҳобиддин ибн Абдулазизга мансублиги қайд этилган. Асар матни ва унинг таржимаси ўзига хос шаклда берилган. Тошбосманинг ҳар бир саҳифасида берилган жадваллар икки устунга бўлинган. Ўнг томондаги устунда Замахшарийнинг

ҳикматли сўзлари, чап томондаги устунда эса унинг татарча таржимаси бирма-бир бериб берилган. Бу эса ўқувчига катта қулайлик туғдиради. Асар матни ва унинг таржимаси бир-биридан устунлар воситасида ажратилганлигига қарамай, Замахшарийнинг ҳикматли сўзлари каттароқ ҳарфлар билан, бироз қорайтириб берилган. Матн араб тилида бўлганлиги сабабли ўқувчига осон бўлиши учун тўлиқ ҳаракатлантирилган. Чап устундаги татарча таржимаси эса майдароқ ҳарфлар билан берилган.

Асардаги ҳикматли сўзлар унинг бош ҳарфига қараб таснифлаб чиқилган. Масалан, “باب الهمزة”, яъни “Ҳамза боби”да алиф ҳарфи билан бошланувчи ҳикматли сўзлар берилган. Асар давомида ҳикматли сўзларнинг берилиши алифбо тартибида давом этган. Жумладан, “باب التاء” “Та боби”, “باب الجيم” “Жим боби”, “باب الحاء” “Ҳа боби” ва ҳоказо. Тошбосманинг ҳар бир саҳифаси пойгирланган.

Асарнинг сўнгги саҳифасининг куйи қисмида асар таржимаси ҳижрий 1321 йил муборак Рамазон ойининг 22 санасида Шаҳобиддин Абдулазиз томонидан яқунланганлиги қайд этилган.

Фонддаги асарнинг қолган иккита **7104** ва **8319** инвентарь рақамлар остидаги тошбосмалари бир хил бўлиб, улар ҳижрий 1314 йилда Қозонда Б.Л.Домбровский босмаҳонасида тайёрланган. Тошбосма 21x13 см ўлчамга эга, ҳажми 190 бет. Картон муқовали мазкур тошбосма яхши сақланган, уни тўлиқ нусха дейиш мумкин. Тошбосманинг титул варағида мазкур тошбосма Олимжон Барудий томонидан чоп этилганлиги қайд этилган.

Тошбосманинг дастлабки 18 саҳифасида Замахшарийнинг “Навобиғу-л-калим” асари берилган. Арабча матн жадвал ичида берилган, бироқ юқоридаги нусха каби тўлиқ ҳаракатлантирилмаган. Ҳикматли сўзлар кетма-кетликда жадвал ичида матн кўринишида берилган. Фақатгина ҳар бир ҳикматли сўз бир-биридан юлдузчасифат махсус белгилар орқали ажратиб чиқилган.

Тошбосманинг 19-саҳифасида янги титул варағи берилган. Унда тошбосманинг мазкур саҳифасидан бошлаб, Шайх Абу-л-

Ҳасан ибн Абду-л-Ваҳҳобнинг Замахшарийнинг “Навобиғу-л-калим” асарига ёзган “Китабу-с-савабиғ фи шарҳи-н-навабиғ” номли шарҳи бошланганлиги ёзилган. Шарҳ Аллоҳга ҳамд ва пайғамбар Муҳаммад(с.а.в.)га наът билан бошланган. Шундан кейин муаллиф Замахшарий шахси ҳамда унинг “Навобиғу-л-калим” асарининг аҳамияти борасида сўз юритган. Шундан кейин алломанинг ҳикматли сўзларини бирма-бир келтириб, шарҳлаб борган. Шарҳнинг ҳажми 172 бетдан иборат. Асар ҳамда шарҳ саҳифаларини қўшганда, тошбосманинг умумий ҳажми 190 бетни ташкил этади.

اطواق الذهب فى المواعظ و الخطب

**“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб”
 (“Мавъиза ва хутбалардаги олтин шодалар”)
асари ва унинг тошбосма нусхалари**

Маҳмуд Замахшарий бизга турли соҳаларга оид нодир ва бой мерос қолдирган. Мазкур мерос орасида тарбиявий мазмунга эга бўлган асарлар муҳим аҳамият касб этади. Алломанинг IX аср бошида яратилган **“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб”** (**“Ваъз ва хутбаларда олтин шодалар”**) фалсафий-дидактик асари шулар жумласидандир. Замахшарий бу асарини Маккада яратган бўлиб, у дастлаб “ан-Насоиху-с-сиғар” (“Кичик насиҳатлар”) деб номланган. Асар саж усулида ёзилган юзта кичик мақоладан иборат. Унга шарҳ ёзган Мирзо Юсуфхон Аштиёнийнинг айтишича, “Замахшарий бу асарини Маккада Байтуллоҳни тавоф қилган вақтида ёзган. Чунончи Байтуллоҳни тавоф қилиб, ҳар бир айланганидан кейин бир мақола ёзган. Мақолани ёзиб яқунлагач, Байтуллоҳни яна айланган ва шу тариқа юз марта айланганидан сўнг “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарини ташкил этувчи юзта мақола ёзилган”.

Асар билан яқиндан танишар эканмиз, Замахшарийга мазкур асарни яратишда нафақат унинг тилшунослик, адабиётшунослик, фалсафа, тарих каби соҳалар бўйича тўплаган билимлари, балки ўзидан аввал яшаб ижод этган олиму файласуфларнинг

қарашлари, фикр-мулоҳазалари билан яқиндан танишиб, улардан керакли хулосалар чиқара билганлиги, қолаверса, бой ҳаётий тажрибаси ҳам яқиндан ёрдам берганининг шоҳиди бўламиз.

“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарининг ҳар бир мақоласида ўша даврнинг сиёсий-ижтимоий ҳолати ўз аксини топган. Олим уларда ўз даврининг золим подшолари, порахўр қози ва адолатсиз амалдорларини қаттиқ танқид остига олган.

Замахшарийнинг фикрича, ёшлар билим олишга, ҳунар эгаллашга ҳаракат қилиши керак. Агар улар билимли, ҳунарли бўлса, ҳеч қачон очлик, қашшоқлик, фақирлик билан юзма-юз келмайдилар.

Инсоннинг ҳақиқатгўйлик, одамийлик, меҳнатсеварлик, саҳийлик, меҳр-оқибат, ақлга таяниб иш тутиш каби фазилатлари уни жамиятда муносиб ўрин эгаллашига ёрдам берувчи бирламчи омиллар саналади. Алломанинг фикрича, “Кишининг дину диёнати ва илму маърифати қадрини оширса, унинг фақирлиги ва етимлиги буни тушира олмайди. Лекин кимда-ким ёмон иллатлари ва нодонлиги туфайли қадрини туширган бўлса, ҳеч вақт бойлик билан уни тиклай олмайди”.

“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарида келтирилган мақолаларнинг айримларида инсонда мавжуд яхши фазилатлар ва ёмон иллатларнинг аниқ таърифини учратиш мумкин. Масалан, ўн биринчи мақолада Замахшарий заковатли одам қандай хислатларга эга бўлиши кераклигини бирма-бир санаб ўтади: “Ҳушёр ва заковатли одам улдирки, унинг фикр доираси кенг, узоқни яқиндек кўра оладиган, ғафлат уйқусидан йироқ, ҳамиша фикри зикр билан уйғоқ, махфий ишоратдан ҳам ўзига хулоса чиқара оладиган, сўқир кўздан ҳам ёш оқиза оладиган бўлур”.

Йигирманчи мақолада эса аллома мардлик ва саховат ҳамда бунинг акси бўлган номардлик ва зикналик ҳақида қисқа ва лўнда қилиб шундай дейди: “Мардлик шундай бир улуғ хислатки, у Аллоҳнинг розилигини топишга василадир. Саховат шундай бир буюк сифатки, уни доимо мақтов бирла ёд этурлар. Номардлик шундай бир иллатки, унингдек хунук бир нарсани кўрмадим”.

Бундан ташқари, асарнинг тўққизинчи мақоласида Замахшарийнинг бахтли ва бахтсиз кишиларга берган

таърифлари ҳам мавжуд. Уларга кўра, “Энг бахтсиз одам бу мол-дунёсини сақлаб, эҳтиёт қилувчи, (мол-дунёси учун) обрў-эътиборининг тўкилишига рози бўлувчи, кадр-қиммати поймол этилса-да, бойлиги бут бўлишини истовчи кишидир. Энг бахтли одам хушсухбат ва файзли бўлиб, обрўсини сақлаш учун бойлигини поймол қила оладиган, ўз омборчисига доимо бойлигидан эҳсон қилишни буюрадиган, хазиначисига доимо мухтожларга ёрдам кўрсатишни амр қиладиган, ўз нафси ҳавоси жўш урганда, “Жим бўл!”, деб босиб кўядиган, нафсонияти енгиллик қилганда, уни енгиб, тинчитиб, мақтов ва таҳсинга сазовор бўладиган кишидир”.

Лекин шу ерда бахтли одамга келтирилган таърифга яна бир омилни қўшиш жоиз. Бу ҳам бўлса, ҳақиқий бахтли одам – самимий дўсти бор инсон. У ҳар қандай вазиятда дўстига ишона ва таяна олади. Бунда асосийси, ҳақиқий дўстни танлай билиш, бундай нозик масалада адашмасликдир. “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарида келтирилган ўнинчи мақолада алломанинг бу борадаги қарашлари билан танишиш мумкин: “Бирор киши сенга нисбатан биродарона муносабатда собитқадам экан, сен ҳам унга нисбатан биродарлик риштасини маҳкам тутган ҳолда боравер. Айниқса, у ҳақиқатга ёндашадиган ва адолат учун ёру дўстлари билан курашадиган бўлса, ундан ажрама. Лекин борди-ю, унинг сўзларидан фақат ноҳақликка ёндашиш аломатлари сезилиб турса, у ҳолда ундай дўстлардан узоқлаш. Зеро, ёмон улфат захри қотилдан ҳам ёмонроқдир”. Аммо Замахшарийнинг фикрича, “дўстлик ва биродарликка фақат саховат аҳлигина лойиқдир. Улар туфайли дардли диллар шифо топура”.

Асарнинг қийматини белгиловчи яна бир жиҳатни унинг дунё бўйлаб кенг тарқалганлигида кўриш мумкин. “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарининг кўлёзмалари Лондондаги Британия музейининг араб кўлёзмалари фондида (№ 1003), Париж Миллий кутубхонасида (№ 3973), Ватиканнинг араб кўлёзмалари кутубхонасида (№ 1380), Санкт-Петербургдаги Осиё музейида (№ 922), Қоҳирадаги “Дор-ул-кутуб” кутубхонасида (№ 203) сақланмоқда. Шунингдек, асарнинг кўлёзма нусхалари Туркиянинг Сулаймония кутубхонаси

таркибидаги Асир Афанди (№ 416, 417), Аё София (№ 2911, 3780), Ҳофиз Афанди (№ 275-I), Рашид Афанди (№ 715-3) номли фондларда ҳам мавжуд¹.

Асар бир қанча тилларга таржима қилинган. Жумладан, Фон Жозеп Хаммер томонидан амалга оширилган немисча таржимаси арабча матни билан 1835 йили Венада, шу йил Лейпцигда қайта босилган. 1863 йили Штутгартда Густав Файл асарни иккинчи марта немисчага ўгирган. Мазкур асар устида француз шарқшуноси Барбье Лейнард ҳам тадқиқот олиб борган. У француз тилига қилган таржимасини 1876 йил Парижда чоп эттирган. Асарнинг туркча таржимаси 1870 йил Константинополда нашр этилган².

“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асари араб давлатларида ҳам нашр қилинган. Асар дастлаб шайх Юсуф ибн Абдулқодир ёзган шарҳ билан 1875 йил Байрутда чоп этилган. Мазкур нашр 1895, 1903 йиллар қайта босилган. Ушбу асар, шунингдек, 1909 йил Мисрнинг “Саодат” матбаасида, 1925 йил Қоҳиранинг “Маҳмудия” нашриётида, 1992 йил эса Дамашқда чоп этилган. Асарга турли олимлар томонидан шарҳлар ёзилган. Улар Кембридж, Лейпциг, Берлин, Ватикан, Санкт-Петербург, Машҳад, Истанбул, Байрут каби шаҳар кутубхоналарида сақланмоқда³.

Мазкур панднома асарда келтирилган таълим-тарбия, одоб-ахлоқ ҳақидаги ибратомуз сўзлар, насиҳатлар орқали хоразмлик аллома Маҳмуд Замахшарийнинг дунёқараши, фикр-мулоҳазалари билан яқиндан танишиш мумкин. Қолаверса, асардаги мақолалар ўша даврнинг ижтимоий, сиёсий аҳволи ҳақида маълумот беради. Асосийси, “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асари нафақат ўз даврида маълум ва машҳур бўлган, балки бугунги кунда илмий-маънавий мерос сифатида ўз аҳамиятини йўқотмаган. Алломанинг бу каби асарларини ўрганиш ва илмий истеъмолга киритиш маънавий-маърифий соҳаларнинг ривожини таъминловчи омиллар сирасига киради.

¹ Islam ansiklopedisi. 13-gilt. – Istanbul: Milli egitim basimevi, 1986. – 512-s.

² Қаранг: Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. – 28-б.

³ Қаранг: – .۱۹۹۸. العلمية، دار الكتب لبنان: بيروت – بيروت. ج. ۱. تحقيق محمد باسل عيون السود. الزمخشري. اساس البلاغة. تحقيق محمد باسل عيون السود. ج. ۱. بيروت – لبنان: دار الكتب العلمية، ۱۹۹۸. ص. ۵-۴.

Бугунги кунда асарнинг учта тошбосма нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Улардан **16016** ва **18970** инвентарь рақамлар остида сақланаётган тошбосмалар бир хил ҳисобланади. Тошбосмалар 13x19 см ўлчамга эга, ҳажми 112 саҳифадан иборат. Улар ношир Муҳаммад Саид Рофиъ томонидан Мисрнинг Саодат босмаҳонасида чоп этилган. Тошбосмаларнинг биринчиси алоҳида китоб тарзида берилган бўлса, иккинчиси бешта асардан иборат бўлган мажмуада тўртинчи асар сифатида берилган.

Тошбосманинг титул варағида асарнинг номи, асар муаллифи ва унинг шарафли номлари келтирилган. Шу билан бирга, нусхада асар матни билан биргаликда ундаги айрим сўз ва ибораларнинг шарҳи ҳам мавжудлиги қайд этиб ўтилган.

Тошбосма ношир Муҳаммад Саид Рофиъ томонидан ёзилган кириш сўзи билан бошланган. Унда Замахшарий даҳоси, мазкур асарнинг аҳамияти, уни нашр этишга бўлган зарурат борасида сўз юритилган. Асар тили ўзига хос мураккабликка эга эканлиги, шу боис аксарият ҳолларда ундаги сўз ва иборалар, жумлаларга шарҳлар берилганлиги, бу эса ўқувчига ўзига хос кўмак вазифасини бажариши таъкидлаб ўтилган.

Тошбосманинг ҳар бир саҳифасига жадвал чизилган бўлиб, саҳифанинг тепасида жадвалдан ташқарида саҳифа рақамлари қўйилган. Жадвалнинг юқори қисмида асар матни йирикрок ҳарфлар билан, қуйи қисмида унинг шарҳи майдарок ҳарфлар билан берилган. Асар матни ва шарҳ чизикча ёрдамида ҳам ажратилган. Асар матни тўлиқ ҳаракатланган, бироқ тошбосманинг шарҳ қисмида ҳаракатлар йўқ. Асарни шарҳлашда сноска усулидан фойдаланилган. Бунда изоҳланаётган сўз, ибора ёки жумла охирига қавс ичига рақам қўйилган, қуйида эса ўша рақам остида белгиланган сўз, ибора ёки жумла шарҳланган.

“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарининг асосий қисми Замахшарийнинг тўрт бетлик муқаддимасидан сўнг бошланган. Асарда тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ҳикматли сўзларни беришда Замахшарий қуйидаги тартибни қўллаган. У асарни роппа-роса юзта мақолага бўлган, жумладан, “المقالة الاولى” (“ал-Мақолату-л-ула” – “Биринчи мақола”), “المقالة الثانية” (“ал-

Мақолату-с-сания” – “Иккинчи мақола”), “المقالة الثالثة” (“ал-Мақолату-с-салиса” – “Учинчи мақола”), шу тарзда “المقالة المئة” (“ал-Мақолату-л-миа” – “Юзинчи мақола”) билан асар яқунланган. Ҳар бир мақола остида муаллиф ўзи таъкидлаганидек, “олтинга тенг бўлган шодалар”ни бериб борган. Тошбосмада мақола сарлавҳаси нақшинкор қавслар ичида настаълиқ хатида жадвал ичида чизиклар ёрдамида ажратиб берилган. Асар матни эса насх хатида келтирилган. Ҳатто жадвалнинг қуйи қисмида берилган шарҳлар таркибида ҳам асар мақолама-мақола ажратилганлигини кўришимиз мумкин. Шарҳлар таркибида ҳам бир мақоладаги сўз ёки иборанинг шарҳи тугаллангач, иккинчи мақола таркибининг шарҳига ўтишдан олдин қавс ичида мақола рақами кўрсатилган, масалан, “Учинчи мақола”, “Ўн олтинчи мақола” ва ҳоказо.

Тошбосма билан танишар эканмиз, айрим мақолалар ҳажм жиҳатидан қисқа, баъзилари эса каттароқ эканлигига гувоҳ бўламиз. Жумладан, 2, 3, 12, 13, 72, 74, 78, 84 рақамли мақолалар бир ёки икки жумладангина иборат бўлса, 17, 31, 41, 42, 43, 57 рақамли мақолалар эса ҳажман бир бетга тенг бўлган мақолалар ҳисобланади.

Фонддаги асарнинг яна бир тошбосма нусхаси **18952** инвентарь рақам остида сақланади. У ҳижрий 1290/милодий 1873 йилда Мисрда чоп этилган. Тошбосма ўлчами 13x21 см, ҳажми 177 бетдан иборат. У бир неча бор таъмирланганлигига қарамай, ёмон ҳолатда.

Тошбосманинг ҳар бир саҳифасига жадвал чизилган. Жадвалдан ташқарида саҳифанинг юқори қисмига саҳифа рақами қўйилган. Асар Маҳмуд Замахшарийнинг муқаддимаси билан бошланган. Сўнг унинг Зеҳний томонидан амалга оширилган усмонлича таржимаси берилган. Шундан кейин асар мақолаларининг сарлавҳалари “المقالة الاولى” (“ал-Мақолату-л-ула” – “Биринчи мақола”), “المقالة الثالثة” (“ал-Мақолату-с-салиса” – “Учинчи мақола”), “المقالة الثانية عشرة” (“ал-Мақолату-с-сания ашара” – “Ўн иккинчи мақола”) нақшинкор қавслар ичида настаълиқ хатида ажратиб берилган. Асар матни эса насх хатида тўлиқ ҳаракатлантирилган ҳолда келтирилган. Ҳар бир мақоладан кейин ундаги айрим грамматик масалаларнинг таҳлили берилган.

Ундан кейин эса мақоланинг усмонлича маъноси келтирилган. Шу тарзда асарни ташкил этувчи юзта мақола грамматик жиҳатдан шарҳланиб, унинг усмонлидаги маъноси бериб борилган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёмалар фондида сақланаётган Маҳмуд Замахшарийнинг “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарининг ҳар уч тошбосмаси нодир тошбосмалар қаторига киради. Айрим жузъий камчиликларни ҳисобга олмаганда, улар тўлиқ нусхалар ҳисобланади. Улар ёрдамида асарни ҳар томонлама ўрганиш имкони мавжуд.

المفصل في صناعة الاعراب

“Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” (“Флексия санъати ҳақида муфассал китоб”) асари ва унинг тошбосма нусхалари

Алломанинг тилшуносликка мансуб асарларидан бири – “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” асарида араб грамматикасининг турли қирралари батафсил очиб берилган. Маҳмуд Замахшарийнинг таржимаи ҳолига доир манбаларда қайд этилишича, у илм излаб Шарқнинг ўша даврда маърифат ўчоқлари ҳисобланмиш – Хуросон, Исфаҳон, Бағдод, Ҳижоз, Ҳамадон, Дамашқ каби шаҳарларига саёҳат қилган¹. “Ал-Муфассал” асарининг яратилишига ҳам ана шундай сафарлардан бири сабаб бўлган. Аллома ўз асарини бир йилу тўрт ой (1119 – 1121-йиллар) ичида ёзиб битиради.

Замахшарий Маккада яшаган пайтларида илмга фаол киришади. Кузатувлар жараёнида аллома бу ҳудудда яшовчи, ҳаттоки, энг кичик қабилаларнинг ҳам касбу корлари, сўзлашув йўсинлари ва тил хусусиятларини синчиклаб ўрганади, ҳар бир сўзнинг маъно ва моҳиятини аниқлашга ҳаракат қилади. Натижада араб тили грамматикасига оид қонун-қоидалар тўплами – “ал-Муфассал” асари яратилади. Асарнинг тўлиқ

¹ Халидов Б.З. Замахшари // Семитские языки. Выпуск 2 (ч. 2). – М.: Наука, 1965. – С.542 – 556.

номи “ал-Муфассал фи санъати-л-ийроб”, айрим манбаларда “ал-Муфассал фи-н-нахв” деб ҳам кўрсатилган¹. Мазкур асар етук тилшунос олимлар томонидан араб грамматикасида мислсиз кашфиёт сифатида тан олинган. Бугунги кунда қатор араб давлатларининг нуфузли олий таълим муассасаларида мазкур асар араб тилининг нахву сарфи бўйича асосий дарсликлар қаторида туради. Ҳозирда Миср пойтахти Қоҳирадаги “ал-Азҳар” университетида айнан шу асар асосида араб грамматикасидан талабаларга таълим берилади.

Ушбу асарнинг алломанинг тилшуносликка оид бошқа асарларидан фарқи шундаки, Замахшарий “ал-Муфассал”да аввал синтаксис, кейин морфология, сўнгра фонетика баён этиладиган анъанавий тартибдан воз кечган. Олим грамматик масалаларни гап бўлаклари, яъни исм (мустақил маъно англатувчи, аммо замон кўрсаткичига эга бўлмаган ҳамма сўзлар: от, сифат, сон, олмош, равиш), феъл (воқеа-ходисани англатиб, замон кўрсаткичига эга бўлган сўзлар) ва ҳарф (алоҳида ишлатилмайдиган, маъноси бошқа сўзлар билан бириккандagina англашиладиган ёрдамчи сўзлар: боғловчи, кўмакчи, юкламалар)² бўйича кўриб чиқади. Ҳар бир қисмда ҳам синтаксис, ҳам морфологик масалаларни ўрганган. Асарнинг сўнггида эса фонетика баён этилган.

Араб тилининг нахву сарфини ўрганишда йирик қўлланма ҳисобланган “ал-Муфассал” ўша даврнинг ўзидаёқ араблар орасида катта эътибор қозонган. Шарқшунос олим Убайдулла Уватовнинг қайд этишича, ҳаттоки, арабларнинг ўзлари: “агар хоразмлик шу кўса, чўлоқ бўлмаганда, араблар ўз тилларини билмас эдилар”, деб алломага, қолаверса, унинг араб тилшунослиги соҳасида яратилган асарларига тан берганлар. Ўз даврида Шом ҳокими Музаффариддин Мусо ушбу асарни ёд олган кишига 5000 кумуш танга ва сарупо совға қилишни ваъда этади³. Биргина ушбу мисолнинг ўзи ҳам “ал-Муфассал”нинг жуда юқори баҳоланганлигидан далолат беради.

¹ Ибн Халликон. Вафоёту-л-аён ва анбоъ абноъи-з-замон. Ж. 1. – Миср: 1881.- Б.107.

² Абдужабборов А. Араб тили. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007. – Б.239.

³ Абу-л-Қосим Махмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар (Шарҳлар муаллифи ва таржимон У.Уватов). – Т.: Камалак, 1992. – Б.25 – 26.

Кўплаб тадқиқотчилар Замахшарийнинг мазкур асарининг араб тили нуктаи назаридан аҳамиятини эътироф этиб, уни ўрта аср бошларида яшаб, ижод этган араб грамматикаси ривожига катта ҳисса қўшган машҳур олим Сибавайҳийнинг “Китабу Сибавайҳ” асаридан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлашади¹.

“Ал-Муфассал” ўзига хослиги, илмий аҳамияти билан нафақат Шарқ, балки Ғарб илмий тафаккурининг ривожини учун ҳам катта аҳамият касб этади. Инглиз шарқшуноси Х.А.Р.Гибб мазкур китоб ҳақида қуйидаги фикрларни билдиради: “Замахшарийнинг “ал-Муфассал” номли араб тили нахву сарфини ўрганишга оид дарслиги ... каби Европа арабшунослигида шуҳрат қозонган асарлар жуда кам бўлган”². Кейинги асрларда араб тилини ўргана бошлаган аксарият европалик тадқиқотчилар юртдошимизнинг ушбу китобидан кенг фойдаланадилар.

Катта илмий қийматга эга бўлган бу асарга тилшунос олимлар томонидан кўплаб шарҳлар ёзилган. Немис шарқшуноси Карл Броккельманнинг фикрича, “ал-Муфассал”га ёзилган шарҳларнинг сони ўттизга яқин. Машҳур шарҳлардан бири – ўрта асрларда яшаган суриялик олим Муваффақиддин Абул Бақо Яъиш Ҳалабий қаламига мансуб бўлиб, мазкур шарҳ Лейпцигда икки жилдда босилган. Асарга ёзилган шарҳларнинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари бугунги кунда Лондон, Берлин, Мюнхен, Париж, Милан, Истанбул, Машҳад, Дамашқ, Қоҳира сингари шаҳарларнинг кутубхона ва фондларида сақланади³.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондида Замахшарийнинг “ал-Муфассал” асарининг **11329** ва **12492** инвентарь рақамлар остида иккита тошбосма нусхаси сақланади.

Улардан **11329** инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма 1903 йилда Лакхнауда Абду-л-Али Мадрасий томонидан чоп этилган. Картон муқовали мазкур тошбосма яхши сақланган. Ўлчами 24x15 см, умумий ҳажми 255 бет.

¹ 17-18. – الزمخشري. اساس البلاغة. تحقيق محمد باسل عيون السود. ج. 1. – بيروت – لبنان: دار الكتب العلمية, 1998.

² Гибб Х. А. Р. Арабская литература. Классический период (Перевод А. Б. Халидова). – М.: Изд-во Восточной литературы, 1960. – С.85-86.

³ Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Leiden, 1937. – S.509-510.

Мазкур тошбосма таркибида 2 та асар жамланган бўлиб, улардан биринчиси Маҳмуд Замахшарийнинг “ал-Муфассал” асари, иккинчиси Ибн Сино Бухорийнинг “ат-Тақсим фи-л-улуми-л-аклия” китобларидир. Тошбосманинг аксар қисми, яъни 255 бетдан 248 бети “ал-Муфассал” асаридир. Тошбосмада асар берилишидан олдин ношир томонидан берилган 12 бетлик кириш қисми мавжуд. Унда Замахшарий шахси, таржимаи ҳоли, ҳаёт йўли, устозлари ва шогирдлари ҳақида маълумот берилган. Қолаверса, Замахшарийнинг илмий фаолияти кенг таҳлил қилинган. Бунда унинг илмий асарлари билан бир қаторда назмда яратган девонлари ҳақида ҳам сўз юритилган. Махсус жадвалда Замахшарий илмий меросини ташкил этувчи 30 та асар номманома санаб ўтилган. Шундан кейин айнан “ал-Муфассал” асари, унинг аҳамияти борасида фикр юритилган. Шунингдек, икки саҳифада махсус жадвал кўринишида асарнинг мундарижаси берилган. Кейинги саҳифада асарнинг титул варағи берилган бўлиб, унда асар номи, унинг муаллифи, ношири, нашр йили ва жойи қайд этилган. Кейинги саҳифадан асар бошланган. Асар матни махсус жадвалда, чиройли насх хатида босилган. Матннинг аксарият қисми ҳаракатлантирилмаган. Асарнинг боб ва бўлимлари матн ҳарфларидан йирикроқ ҳарфларда, қорайтириброк берилган.

Саҳифа ҳошияси ҳам ўзига хос жадвалга олинган бўлиб, мазкур жадвал ичида, матн атрофида асарга ёзилган шарҳлар бериб борилган. Айрим саҳифаларда шарҳлар матн таркибида, яъни матн қаторларининг орасида берилган. Шарҳлар матни жуда майда ҳарфлар билан босилган. Бу эса уни ўқишни бироз мураккаблаштиради.

Асарнинг яна бир тошбосмаси **12492** инвентарь рақам остида сақланади. У хижрий 1323/милодий 1905 йилда Мисрнинг Тақдим нашриётида чоп этилган. Тошбосманинг ўлчами 17x25 см. Унинг таркибида 4 та асар берилган бўлиб, “ал-Муфассал” уларнинг биринчиси. Тошбосма ношири Муҳаммад Амин Хонжий. Асарнинг титул варағида ношир Котиб Чалабийнинг “Кашфуз-зунун” асарига таянган ҳолда Замахшарий мазкур асарни қачон ёзганлиги ҳақидаги маълумотларни келтирган.

Тошбосма саҳифаларига ортиқча безак берилмаган. Ҳатто асарнинг боб ва бўлимларини ҳам бир қарашда ажратиб олиш қийин. Улар кичик нақшинкор қавслар ичида берилганлиги боис бир қарашда кўзга ташланмайди. Саҳифанинг юқори қисмида бироз йирикроқ ҳарфлар билан асар матни, қуйи қисмида эса майдароқ ҳарфлар билан Саид Муҳаммад Бадриддин Ҳалабийнинг асарга ёзган шарҳи берилган. Баъзи саҳифаларда асар матнидан кўра унга берилган шарҳнинг ҳажми анчайин катталигини кўриш мумкин. Шарҳлар махсус сноскалар орқали бериб борилган. Асарнинг сўнгги 406-408-саҳифаларда “ал-Муфассал” асарининг фихристи келтирилган.

Асар хусусида юқорида келтирилган фикрлардан аён бўладики, Замахшарийнинг “ал-Муфассал” асари ўз даврида ҳам, ундан кейин ҳам Шарқу Ғарбда кенг тарқалган. Қолаверса, араблар ўз она тилининг қонун-қоидаларини юртдошимизнинг асари ёрдамида ўрганишлари Замахшарийнинг ноёб ақл-идрок соҳиби бўлганлигидан далолатдир.

الانموذج فى النهو

“Ал-Унмузаж фи-н-наҳв”

(“Наҳв илмидан намуна”)

асари ва унинг тошбосма нусхалари

“Ал-Унмузаж фи-н-наҳв” асари Замахшарийнинг тилшуносликка оид яна бир асари ҳисобланади. Асарда Замахшарий ўзининг “ал-Муфассал фи санъати-л-ийроб” асарининг мураккаб жойларини бир мунча осонлаштириб, айрим ўринларини эса қисқартириб берган. Асар ҳижрий 515 / милодий 1121 йилда ёзилган. Муаллиф уни араб тилини тез ва осон ўргатиш мақсадида яратган. Асарга талаб кучли бўлганлиги сабабли ундан кўплаб нусхалар кўчирилган. Машҳур тилшунослар унга шарҳ ва хошиялар битганлар. Асарга Жамолиддин Муҳаммад ибн Абдулғани ал-Ардабий, Саъдиддин ал-Бардаъий, ал-Ирадий Муртазо Али, Қосим ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Абу Муҳаммад ал-Хоразмий, Зиёвуддин ал-Маккий сингари араб тилшунослари томонидан ҳам шарҳлар

ёзилган. Шунингдек, Иброҳим Араший, Мавлвий Довуд, Муҳаммад Амин аш-Ширвоний, ал-Басаний Хамза каби тилшунослар ҳам унга ҳошиялар битганлар¹.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёмалар фондида мазкур асарнинг бир қанча тошбосма нусхалари сақланади. Қуйида уларни бирма-бир кўриб чиқамиз.

Фонддаги мазкур асар тошбосмаларидан бири **12072** инвентарь рақам остидаги нусха ҳисобланади. У ҳижрий 1315 / милодий 1897 йил Қозонда Император университети босмаҳонасида чоп этилган. Тошбосманинг титул варағида асар номи, унинг муаллифи кўрсатилган ҳамда тошбосмада келтирилган шарҳ Жамолиддин Муҳаммад ибн Абдулғани Ардабилийга, ҳошия эса Мавлавий Довудга мансублиги айтиб ўтилган. Мазкур тошбосманинг ўлчами 18,5x26 см, ҳажми эса 172 бетни ташкил этади.

Тошбосманинг иккинчи саҳифасида жадвал ичида асар, ҳошияда эса шарҳ берилган. Саҳифанинг юқори қисмида асар шарҳи Мавлавий Довудга тегишли эканлиги қайд этилган. Саҳифалар рақамланган бўлиб, рақамлар саҳифанинг юқори қисмида эмас, жадвалнинг тепасида нақшинкор қавслар ичида берилган. Ҳошияларнинг берилиш тартибига тўхталадиган бўлсак, дастлаб жадвал ичидаги асарда шарҳланаётган сўз, сўз бирикмаси, ибора ёки жумла рақамланган. Сўнг рақамлар бўйича ҳошияда ўша сўз, сўз бирикмаси, ибора ёки жумла қавс ичида қайта берилиб, сўнг шарҳланган. Ҳошиялар муаллифи Мавлавий Довуд уларнинг айримларини биргина жумла билан шарҳлаб, кифояланган бўлса, баъзиларининг шарҳи ярим, ҳатто бир бетни ташкил этганини кўриш мумкин.

Саҳифалар рақамланиш билан бирга пойгирланган. Бирок пойгирлашда саҳифани тўлдириб турган ҳошиялар эмас, жадвал ичидаги матндан фойдаланилган. Яъни, саҳифадаги жадвал остига кейинги саҳифадаги жадвал ичидаги матннинг биринчи сўзи берилган.

¹ Қаранг: Носирова М. Ўрта аср араб наҳвидан намуналар. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 2004. – 13 – 14-б.

Тошбосманинг 98-саҳифасидан бошлаб, “*تحرير الفوائد على شرح الانموذج*” сарлавҳаси остида Жамолиддин Муҳаммад ибн Абдулғани Ардабилининг шарҳи келтирилган. Мазкур шарҳ анъанавий муқаддима, яъни Аллоҳга ҳамд, пайғамбар Муҳаммад(с.а.в.)га наът билан бошланган. Унинг ҳажми 74 бетни ташкил этади. Унинг саҳифаларида матн жадвал ичида берилган, саҳифалар ҳам рақамланган, ҳам пойгирланган.

11080, 20309 ва **20585** инвентарь рақамлар остидаги тошбосма нусхаларнинг чоп этилган жойи, тошбосмаларнинг тузилиши, унда матн, шарҳ ва ҳошияларнинг берилиши, ўлчами ва ҳажми 12072 инвентарь рақамли тошбосманики билан бир хил. Улар орасида фақатгина 20585 инвентарь рақамли тошбосма 1901 йилда чоп этилган.

“Ал-Унмузаж фи-н-наҳв” асарининг тошбосмаларидан яна бири **12075** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха ҳисобланади. У хижрий 1320/милодий 1902 йил Қозонда Каримия босмаҳонасида чоп этилган. Тошбосманинг титул варағида асарнинг номи, муаллифи кўрсатилган ҳамда тошбосмада Жамолиддин Муҳаммад ибн Абдулғани Ардабилининг шарҳи ва Мавлавий Довуднинг ҳошияси берилганлиги ҳақида маълумот бор. Мазкур тошбосманинг ўлчами 17x26 см, ҳажми эса 172 бетдан иборат.

Саҳифаларда матн ва ҳошияларнинг, рақам ва пойгирларнинг берилиши худди 12072 инвентарь рақам остидаги тошбосманики билан бир хил. Мазкур тошбосмада ҳам 98-саҳифадан Жамолиддин Муҳаммад ибн Абдулғани Ардабилининг шарҳи бошланган.

Асарнинг **14091** инвентарь рақам остидаги тошбосмаси 12075 инвентарь рақамли тошбосманинг яна бир нусхаси ҳисобланади.

Фонддаги асар тошбосмаларидан яна бири **6914** инвентарь рақамли тошбосма бўлиб, у мажмуада берилган. Унинг ўлчами 17x26 см. Мазкур мажмуада наҳвга оид 3 та китоб жамланган бўлиб, буларнинг биринчиси Аҳмад ибн Муҳаммад Майдонийнинг “*نزهة الطرف فى علم الصرف*”, яъни “Нузҳату-т-тараф фи илми-с-сарф” (“Сарф илмига сайр”) асари, иккинчиси Маҳмуд Замахшарийнинг “*الانموذج فى النحو*” “ал-Унмузаж фи-н-наҳв”

(“Нахв илмидан намуна”) асари ҳамда учинчиси Жамолиддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Юсуф ибн Ҳишомнинг “الاعراب فى قواعد الاعراب”, яъни “ал-Иъраб фи-л-қаваиди-л-иъраб” (“Эъроб қоидаларида эъроб”) асари.

Мазкур тошбосма ҳижрий 1299 / милодий 1881 йилда Константинополдаги Жавоиб босмахонасида тайёрланган. Тошбосманинг титул варағида бу мажмуанинг биринчи нашри эканлиги кўрсатилган. Қолаверса, унда мажмуа мундарижасини ҳам кўриш мумкин. Унда мажмуада берилган ҳар учта асар номлари, уларнинг муаллифлари, муаллифларнинг фахрли номлари берилган. Иккинчи саҳифада берилган фихристда эса ҳар уч асарнинг боб ва бўлимларининг мундарижаси келтирилган. Унга кўра, Замахшарийнинг “ал-Унмузаж фи-н-нахв” асари мажмуанинг 82-106-саҳифаларида берилган бўлиб, унинг умумий ҳажми 24 бет. Биз юқорида тавсифлаган тошбосмаларда мазкур асар шарҳ ва ҳошиялар билан биргаликда берилган бўлса, мазкур тошбосмада асарнинг ўзи келтирилган.

Асарнинг титул варағида асар номидан кейин Замахшарийнинг “استاذ الزمان” “Устазуззамон” “Замона устози”, “فرید العصر و الاوان” “Фаридуласр валавон” “Аср(давр)ининг яғонаси”, “فخر خوارزم” “Фахру Хоразм” “Хоразм фахри”, “шайх”, “аллома” каби фахрли номлари берилган. Иккинчи саҳифада асар номи ва муаллифи яна бир бор қайд этилиб, басмаладан кейин асар матни бошланган. Асар боблари ва бўлимлари нақшинкор қавслар ёрдамида ажратиб кўрсатилган. Тошбосманинг ҳар бир саҳифаси ҳам рақамланган, ҳам пойгирланган.

مقدمة الادب

“Муқаддамату-л-адаб”

(“Адаб илмига кириш”)

асари ва унинг тошбосма нусхалари

“Муқаддамату-л-адаб” асари дунё бўйлаб энг кўп тарқалган асар ҳисобланади. Шарқшунос олим З.Исломовнинг таъкидлашича, у яратилган давридан бошлабқ жуда муҳим манба сифатида кенг ёйилди. Асар фан ва маданиятнинг кўпгина

соҳалари бўйича қимматли маълумотлар берувчи нодир асар бўлганлиги учун кўплаб нусхаларда кўчирилган. Унинг кўлёмалари жаҳоннинг турли мамлакатларида сақланмоқда. «Муқаддамату-л-адаб» асарининг кенг тарқалиб, ёйилишини унинг кўп тилли луғат ҳисобланиши билан ҳам изоҳлаш мумкин¹.

Асар ҳижрий 531 \ милодий 1137 йилда ёзиб тугатилган бўлиб, у хоразмшоҳ Алоуддавла Абу-л-Музаффар Отсизга бағишланган. «Муқаддамату-л-адаб»нинг «дунё хазинасига тенг асар» даражасига кўтарилишида Замахшарийнинг бир неча йиллар давом этган сафарлари чоғида араб тили ва адабиёти, унинг лаҳжа ва шевалари хусусида йиғган қимматли маълумотлари муҳим ўрин тутган.

Замахшарий «Муқаддамату-л-адаб»ни ёзишда ибн Дурайд, ал-Жавҳарий, ибн Сида² томонидан яратилган асарлардан кенг фойдаланган.

«Муқаддамату-л-адаб» шарқ луғатнавислик анъаналари асосида яратилган. Шарқшунос олим З.Исломовнинг фикрича, “асарнинг бошқа луғатлардан фарқи шундаки, муаллиф бу асарида ўзак ҳарфларнинг ҳар учаласида ҳам алифбога риоя қилган”³.

Асар муқаддима ва беш асосий қисмдан иборат. Муқаддимада Замахшарий асарнинг асосий мақсади, унинг ёзилиш тарихи, тузилиши ҳақида қисқача сўз юритади, араб тилининг бойлигини, уни ўрганиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Асарнинг муқаддима қисми З.Исломов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган⁴.

Асар беш қисмдан иборат бўлиб, биринчиси «ал-Қисм фи-л-асмо», яъни «Исмлар қисми» деб номланади. Унда исмлар маълум бир тартибда алоҳида фасл ва бобларга ажратилган. Дастлабки бобда вақтни билдирувчи сўзлар, йил, ой, ҳафта, кун номлари, байрам номлари, вақт мазмунини англатувчи олмошлар берилган.

¹ Исломов З. Адаб илмининг дурдонаси. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002. – Б.12 – 13.

² Ирисов А. «Муқаддамат-ул-адаб»ни ўрганиш тарихидан // Хоразмлик буюк аллома. – Т.: Фан, 1998. – Б.79 – 81.

³ Исломов З. Муқаддамат-ул-адаб // Хоразмлик буюк аллома. – Т.: Фан, 1998. – Б.91.

⁴ Исломов З. Муқаддамат-ул-адаб (манбашунослик таҳлили). – Т.: ТИУ, 2002. – Б.6 – 7.

Иккинчи боб осмон ва осмон жисмларига оид 178 та сўздан иборат бўлиб, бурж, куёш, ой, юлдуз номлари, атмосфера ўзгаришлари билан боғлиқ ҳодисалар – булут, яшин, момақалдиروق, шамолга оид сўзлардан иборат.

Кейинги боб бир неча фаслларга бўлинган бўлиб, унда ер, унинг турли ҳолатларидаги кўринишлари, чўл, тепалик, тоғ ва унинг турли қисмларининг номлари келтирилган.

Ўсимлик ва ҳайвонот олами, боғдорчилик, деҳқончилик, меъморчилик, табобат каби турли мавзуларга доир сўз ва атамалар ҳам асардан ўрин олган.

«Муқаддамату-л-адаб»нинг иккинчи қисми «ал-Қисм фи-л-афъол», яъни «Феъллар қисми» деб аталади. Унда феълларнинг ҳозирги-келаси замон шакллари, майл ва даражалари, масдар, аниқ ва мажҳул даража сифатдошлари мисоллар билан батафсил ёритилган.

Асарнинг учинчи қисми кўмакчиларга бағишланган бўлиб, «ал-Қисм фи-л-хуруф», яъни «Юқламалар қисми» деб номланади. У 8 фаслдан иборат. Унда исмларнинг бош, қаратқич ва тушум келишикларида келишини талаб қилувчи кўмакчилар, феъллар билан қўлланувчи ёрдамчи сўзлар, боғловчилар ҳақида тўлиқ маълумотлар келтирилган.

32 фаслдан иборат кейинги қисм «Тасрифу-л-асмо», яъни «Исмларнинг турланиши» деб аталади. Унда турли кўшимчалар таъсири остида исмлар сўнггида юз берадиган ҳаракатлардаги ўзгаришлар шарҳланган. Шунингдек, бирлик, иккилик, кўплик сонидagi исмларнинг турланиши, изофа, сифат билан сифатдош, сон ва саналмиш муносабатлари, шаклан музаккар бўлса-да, муаннас жинс ҳисобланувчи исмлар ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд.

«Тасрифу-л-афъол», яъни «Феълларнинг тусланиши» деб аталувчи бешинчи қисмда эса феълларнинг тусланиши ҳақида гап боради. Бир неча боб ва фасллардан иборат бу қисмда ўтимли, ўтимсиз феъллар, иккиланган, тўғрига ўхшаш, бўш, етишмовчи, ҳамзали феъллар, уларнинг тусланиши, буйруқ майлларининг ясалиши, масдар ва сифатдошларига оид фикрлар баён қилинган.

«Муқаддамату-л-адаб» беш қисмдан иборат бўлса-да, унинг фақатгина исм ва феъллар қисми бошқа тилларга ўгирилган.

Институт қўлёзмалар фондида Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарининг 2 та тошбосма нусхаси мавжуд. Бироқ уларнинг ичида тўлиқ нусха мавжуд эмас.

9076 ва **9077** инвентарь рақамлар остида асарнинг тошбосма нусхалари сақланади. Мазкур тошбосмалар Истанбулда 1895 йилда Аҳмад Зухдий томонидан тайёрланган. **9076** инвентарь рақам остидаги тошбосма 509 саҳифадан иборат бўлиб, 26x18 см ўлчамга эга. Тошбосма яхши сақланган, таъмирталаб жойлари йўқ. Тошбосманинг мазкур жилдида асарнинг биринчи “Исмлар” қисми берилган. Унда арабча сўз қавс ичида берилиб, қавсдан ташқарида матн кўринишида сўзларнинг турк тилидаги изоҳи ва шарҳи бериб борилган. Айрим жойларда форсий варианти билан қиёси ҳам мавжуд. Асосий матн жадвал ичида келтирилган бўлиб, кейинчалик ёзилган шарҳ ва изоҳлар жадвалдан ташқарида, яъни ҳошияда берилган. Боб ва фасллар номлари нақшинкор қавслар ичида берилган ҳолда матндан ажратиб кўрсатилган. Ҳар бир саҳифа пойгирланган. 739 саҳифадан иборат **9077** инвентарь рақам остидаги тошбосмада асарнинг кейинги қисми “Феъллар қисми” берилган.

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ ҚЎЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА МАВЖУД
ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИНИНГ ТАВСИФИ**

“Кашшоф” асарининг қўлёзма нусхалари

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондида “Кашшоф” асарининг 14 та қўлёзма нусхалари сақланади. Бирок уларнинг бирортаси ҳам тўлиқ нусха эмас. Уларнинг айримларида асарнинг биринчи қисми, баъзиларида иккинчи ёки учинчи қисми берилган. Яна айримларида эса битта жилдда асарнинг турли бўлаклари жамланган. Қуйида асарнинг фондда мавжуд 14 та қўлёзма нусхасининг тавсифини келтирамиз.

“Кашшоф” асарининг фондда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан биринчиси **1909** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Мазкур қўлёзма ҳижрий 528 \ милодий 1134 йилда Маккада ёзилган асардан олинган нусха бўлиб, у Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Козруний томонидан ҳижрий 837 \ милодий 1433 йилда сулс хатида кўчирилган. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 762 варақдан (1524 бетдан) иборат бўлиб, 18x26 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 29 та. Қўлёзманинг ҳар бир варағи пойгирланган. Картон муқовали мазкур қўлёзма таъмирталаб. Қўлёзма сувга тушиб, нуқсонли бўлиб қолган. Аксарият саҳифаларда матн ўчиб кетган, бир саҳифанинг ёзуви иккинчи саҳифага тушиб қолган жойлар ҳам талайгина. Жуда кўп саҳифалар йиртилиб кетган, лекин асар матни варақ ўртасидаги жадвал ичида берилганлиги боис, унга путур етмаган, фақатгина сўнгги 761 ва 762-варақлардаги матн ўқиб бўлмайдиган ҳолатга келган. Айнан 761-варақда Фалак сурасининг тафсири бошланган, қўлёзманинг сўнгги варақлари нуқсонли бўлганлиги учун тафсирнинг охири йўқ.

Қўлёзманинг титул варағи йўқ, у муқаддимадан бошланган. Муқаддима безакли майда сулс хатида битилган ва у нақшинкор жадвалга олинган. Мазкур саҳифаларда миниатюра санъатидан

лавҳалар кўриш мумкин. Мўъжазгина муқаддимадан кейин Фотиҳа сурасининг тафсири бошланган. Ҳар бир саҳифадаги матн жадвал ичида берилган. Тафсир қилинаётган оятлар тилла суви билан, унинг тафсири эса қора сиёҳда ёзилган. Бироқ тилла суви билан ёзилган оятлар аксарият саҳифаларда ўчиб кетган. Қўлёзманинг айрим саҳифаларига қўлёзма эгасининг муҳри босилган. Қўлёзма саҳифалари рақамланмаган, саҳифалар кетма-кетлигини пойгирлар ёрдамида аниқлаш мумкин.

Қўлёзмада Фотиҳа сурасидан Фалақ сурасигача бўлган суралар тафсирланган, бироқ сўнгги варақлар нуқсонли бўлганлиги учун Фалақ сурасининг тафсири охиригача эмас.

Асарнинг яна бир қўлёзма нусхаси **6048** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха бўлиб, 17,5x25,5 см ўлчамга эга, ҳажми 82 варақ (164 бет). Унда “Кашшоф” асарининг 2 та турли бўлаги жамланиб, бир жилд қилинган. Жилддаги асарнинг биринчи қўлёзмаси сулс хатида қора сиёҳда ёзилган. Матн ҳар бир саҳифада 19 қаторга жойлаштирилган, у ҳаракатлантирилмаган. Тафсир матнида сура ва оятлар ажратиб кўрсатилмаган, улар тафсир матни билан бир хил хатда, бир хил сиёҳда, бир хил ўлчамда бериб кетилган. Бу эса ўқувчига керакли суранинг тафсирини топишда ноқулайлик туғдиради. Матн жадвалга олинмаган. Ҳошияда шарҳ ва изоҳлар йўқ.

Саҳифалар рақамланмаган. Саҳифалар кетма-кетлигини пойгирлар ёрдамида аниқлаш мумкин. Жилддан жой олган асарнинг мазкур қисмида Фотиҳа сурасидан Каҳф сурасигача бўлган жами 18 та сура (Фотиҳа, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Анъом, Аъроф, Анфол, Тавба, Юнус, Ҳуд, Юсуф, Раъд, Иброҳим, Ҳижр, Наҳл, Исро, Каҳф) тафсир қилинган.

Мазкур жилдга киритилган асарнинг яна бир бўлаги 254 варақ (508 бет) ҳажмга эга. Бу қўлёзмада асар матни ҳар бир саҳифада 19 қаторга жойлаштирилган. Матн насх хатида, у тўлиқ ҳаракатлантирилган. Асар матни жадвалга олинмаган, бироқ ҳошияда кўплаб изоҳ ва шарҳларни кўриш мумкин. Улар насх, риқо, настаълиқ хатларида битилган. Шарҳ ва изоҳларнинг кўплиги асарнинг бу қисми кўпчилик томонидан ўқилганлигини билдиради. Айрим саҳифаларда матн қаторлари орасида ҳам

шарҳ ва изоҳларни учратиш мумкин. Қўлёзма пойгирланган, бироқ айрим йиртилган саҳифаларда пойгирлар йўқолиб кетган.

Мазкур қўлёзмада Юнус сурасидан Каҳф сурасигача бўлган жами 9 та (Юнус, Ҳуд, Юсуф, Раъд, Иброҳим, Ҳижр, Наҳл, Исро, Каҳф) сура тафсирланган. Тафсир матнидан сураларнинг номи, ундаги оятлар сони, оятлар нозил бўлган жойни ажратиб кўрсатиш учун улар кўчирувчи томонидан қизил сиёҳда бироз йирикроқ ҳарфлар билан қуйидаги тарзда берилган:

سورة هود عليه الصلوة و السلام مكية
و هي مائة و ثلاث و عشرون آية

Ҳуд сураси, Маккада нозил бўлган, 123 оятдан иборат.

Мазкур жилдга киритилган асарнинг ҳар икки бўлаги қачон ва ким томонидан кўчирилганлиги номаълум.

“Кашшоф” асарининг **7946** инвентарь рақам остида сақланаётган яна бир қўлёзма нусхаси 478 варақ (956 бет) ҳажмга эга, ўлчами 16x27 см, саҳифадаги йўллар сони 21 та.

Асар матни майда сулс хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Сураларнинг номи, ундаги оятлар сони ва улар нозил бўлган жой номларини тафсир матнидан ажратиб кўрсатиш учун кўчирувчи уларни қизил сиёҳда берган. Асар матни жадвалга олинмаган. Ҳошияда шарҳ ва изоҳлар йўқ. Қўлёзма ҳижрий 1059 \ милодий 1649 йилда Ҳофиз Солиҳ томонидан кўчирилган.

Мазкур қўлёзма нусхада асарнинг Марям сурасидан бошланган қисми берилган. Унда Марям сурасидан Нос сурасигача бўлган жами 97 та сура тафсирланган.

6043 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 415 варақ (830 бет) ҳажмга эга, ўлчами 17x26,5 см, саҳифадаги йўллар сони 27 та.

Асар матни майда насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Асарнинг титул варағи йўқ. Қўлёзма муқаддимадан бошланган. Муқаддима нақшинкор жадвалда берилган. Муқаддимадан кейин сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг

номи, қаерда нозил бўлганлиги, ундаги оятлар сони қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Ҳошияда қизил ва қора сиёҳда шарҳ ва изоҳлар бор. Нусханинг қатор саҳифаларида кўлёзма эгасининг муҳри туширилган. Ҳар бир варақ пойгирланган.

Кўлёманинг сўнгги 415-варағида (830-бет) мазкур нусха хижрий 823 \ милодий 1420 йилда Абдурахмон ибн Абу Бакр томонидан кўчирилганлиги қайд этилган.

Мазкур кўлёзма нусхада асарнинг Фотиҳа сурасидан бошланган биринчи қисми берилган. Унда Фотиҳа сурасидан Ҳижр сурасигача бўлган жами 15 та (Фотиҳа, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Анъом, Аъроф, Анфол, Тавба, Юнус, Ҳуд, Юсуф, Раъд, Иброҳим, Ҳижр) сура тафсирланган.

“Кашшоф” асарининг **7949** инвентарь рақам остида сақланаётган кўлёзма нусхаси фонддаги 6043 инвентарь рақамли кўлёманинг давоми. Бу кўлёзма 516 варақ (1032 бет) ҳажмга эга, ўлчами 17x26,5 см, саҳифадаги йўллар сони 27 та.

Асар матни майда насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Асарнинг титул варағи йўқ. Кўлёзма Исро сураси тафсирининг давомидан бошланган, яъни кўлёманинг дастлабки саҳифалари – Исро сураси тафсирининг боши йўқ. Кейинги сура, яъни Каҳф сурасидан бошлаб Нос сурасигача бўлган барча сураларнинг тўлиқ тафсири мавжуд. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи, қаерда нозил бўлганлиги, ундаги оятлар сони қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Ҳошияда қизил ва қора сиёҳда насх, сулс ҳамда настаблиқ хатларида ёзилган шарҳ ва изоҳлар бор. Нусханинг қатор саҳифаларида кўлёзма эгасининг муҳри туширилган. Ҳар бир варақ пойгирланган.

Кўлёманинг сўнгги 516^Б варағида (1032-бет) мазкур нусха хижрий 823 \ милодий 1420 йилда Абдурахмон ибн Абу Бакр томонидан кўчирилганлиги қайд этилган.

“Кашшоф” асарининг яна бир кўлёмаси **2423** инвентарь рақам остида сақланади. Нусха 237 варақ (474 бет) ҳажмга эга, ўлчами 13,5x24 см, саҳифадаги йўллар сони 31 та. Мазкур кўлёзма сувга тушиб, жуда кўп саҳифаларига путур етган, матннинг кўплаб жойларида сиёҳ тарқаб кетган, бунинг

натижасида айрим жумлаларни ўқиш мумкин эмас. Қолаверса, баъзи саҳифаларда матннинг қизил сиёҳда ёзилган қисми анчайин хираллашиб, ўқиб бўлмайдиган ҳолатга келган. Қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмирталаб жойлари бор. Қўлёзма варақлари рақамланган, рақам ҳар бир варақ юқори қисмининг чап томонига қўйилган. Саҳифалар пойгирланмаган.

Асар матни майда сулс хатида ёзилган, мазкур хат турининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда аксарият ҳарфлар нуқтасиз берилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Асарнинг титул варағи йўқ. Қўлёзма Марям сурасининг тафсири билан бошланган. Тафсирнинг бошида нақшинкор лавҳ берилиб, унинг ичига “Бисмиллоҳи-р-рахмони-р-рахим” деб ёзиб қўйилган. Мазкур қўлёзмада Марям сурасидан Нос сурасигача бўлган сураларнинг тафсири берилган. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи тафсир матнидан ажралиб туриши учун бироз йирикроқ ҳарфлар билан ёзилган, сура оятлари эса қизил сиёҳда ажратиб берилган. Ҳошияда қора сиёҳда насх, сулс ҳамда настаълиқ хатларида ёзилган шарҳ ва изоҳлар бор.

Қўлёзма ҳижрий 759 йилда Аҳмад ибн Маҳмуд аш-Шоший томонидан кўчирилган.

11583 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 318 варақ (636 бет) ҳажмга эга, ўлчами 18x26 см, саҳифадаги йўллар сони 25 та. Қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмирталаб жойлари бор. Қўлёзма саҳифаларига қўйилган муҳрлар битталаб ўчириб чиқилган, бунинг натижасида саҳифалар тешилган, бу жойларнинг айримлари таъмирланган, айримлари йўқ. Қўлёзма варақлари рақамланмаган, ҳатто пойгирлар ҳам йўқ.

Асар матни насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилган. Асарнинг титул варағи йўқ. Қўлёзма Исро сураси тафсирининг давомидан бошланган, яъни қўлёзманинг дастлабки саҳифалари – Исро сураси тафсирининг боши йўқ. Кейинги сура, яъни Тоҳа сурасидан бошлаб Нос сурасигача бўлган барча сураларнинг тўлиқ тафсири бор. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи ва сура

бошидаги басмала йирикрок ҳарфлар билан ёзилиб, тафсир матнидан ажратиб берилган. Айрим саҳифаларнинг ҳошиясида настаълик хатидаги изоҳлар бор.

Қўлёзма хижрий 728 йилда Илёс Ансорий ибн Қудсий томонидан кўчирилган.

“Кашшоф” асарининг **2902** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхаси 257 varaқ (514 бет) ҳажмга эга, ўлчами 14,5x22 см, саҳифадаги йўллар сони 17 та. Қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмирталаб жойлари бор.

Асар матни йирик насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилган. Асарнинг титул varaғи йўқ. Қўлёзма муқаддимадан бошланган. Муқаддимадан кейин Фотиҳа сурасининг тафсири бошланган. Мазкур қўлёзмада Фотиҳа, Бақара ва Оли Имрон суралари тафсир қилинган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи, ундаги оятлар қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Ҳошияда қизил ва қора сиёҳда тартибсиз ёзилган шарҳ ва изоҳлар бор. Ҳар бир varaқ пойгирланган.

Қўлёзманинг сўнгги 257^a varaғининг сўнггида мазкур нусха хижрий 745 йилда Абдуллоҳ ибн Умар ибн Абдулазиз томонидан кўчирилганлиги қайд этиб қўйилган.

2403 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 334 varaқ (668 бет) ҳажмга эга, ўлчами 17x28 см, саҳифадаги йўллар сони 27 та. Қўлёзмада сув тегиб, нуқсонли бўлган саҳифалар талайгина. Нусха бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмирталаб жойлари бор.

Асар матни майда сулс хатида ёзилган, мазкур хат турининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда аксарият ҳарфлар нуқтасиз берилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Асарнинг титул varaғи йўқ. Қўлёзма асарнинг муқаддима қисмидан бошланган. Мазкур қўлёзмада Фотиҳа сурасидан Анфол сурасигача бўлган жами 8 та (Фотиҳа, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Анъом, Аъроф, Анфол) сура тафсир қилинган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. “Кашшоф” асарининг мазкур нусхасининг бошқа нусхаларидан фарқи, бу қўлёзмада сураларнинг нозил бўлган

жойи, улардаги оятлар сони кўрсатилмаган. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Хошияда насх, настаълиқ ва риқо хатларида тартибсиз киритилган шарҳ ва изоҳлар бор. Айрим саҳифаларда матн қаторларининг орасида ҳам изоҳларни кўриш мумкин. Қўлёзма варақлари рақамланмаган, саҳифаларга пойгирлар ҳам қўйилмаган. Қўлёзманинг кўчирилган йили ва кўчирувчиси номаълум.

“Кашшоф” асарининг **4464** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзмаси 197 варақ (394 бет) ҳажмга эга, ўлчами 16x24 см, саҳифадаги йўллар сони 23 та. Қўлёзма таъмирланмаган, таъмирталаб жойлари кўп, саҳифалар жойидан чиқиб кетган. Варақларнинг рақамланмаганлиги, уларга пойгирлар қўйилмаганлигини ҳисобга олсак, варақлар кетма-кетлигининг бузилиб кетиш эҳтимоли бор. Қўлёзманинг бир қатор саҳифалари тешилган, бунинг натижасида хошиядаги шарҳ ва изоҳлар йўқолиб кетган.

Асар матни йирик насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилган. Асарнинг титул варағи йўқ. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, сураларнинг номи, улар нозил бўлган жой номлари, улардаги оятлар сони ва сура бошидаги басмала йирикрок ҳарфлар билан қизил сиёҳда ёзилиб, тафсир матнидан ажратиб берилган. Қўлёзма саҳифаларининг хошиясида настаълиқ, насх ва риқо хатидаги изоҳ ҳамда шарҳларни кўриш мумкин.

Қўлёзма ҳижрий 717 \ милодий 1317 йилда Қавомиддин Итқоний томонидан кўчирилган.

4458 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 259 варақ (518 бет) ҳажмга эга, ўлчами 18x28 см, саҳифадаги йўллар сони 27 та. Қўлёзмада сув тегиб, нуқсонли бўлган саҳифалар бор. Айрим саҳифаларда матннинг маълум бир қисмида ёзув тарқаб кетган. Нусха бир неча марта таъмирланган.

Асар матни насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилган. Асарнинг титул варағи йўқ. Қўлёзма асарнинг муқаддима қисмидан бошланган. Мазкур қўлёзмада 6 та сура (Фотиҳа, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида ва Анъом) тафсир қилинган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, кўчирувчи сураларнинг номини, улар нозил бўлган жойни, улардаги оятлар сонини

тафсир матнидан ажратиб кўрсатиш учун бироз йирикрок ҳарфлар билан берган. Сураларнинг тафсири жадвалга олинмаган. Ҳошияда насх ва настаълиқ хатларида қора ва қизил сиёҳда киритилган шарҳлар бор. Айрим саҳифаларда қизил сиёҳда киритилган шарҳ ва изоҳларнинг ранги хираллашиб, ўқиб бўлмайдиган ҳолатга келган. Қўлёзма варақлари рақамланмаган, саҳифаларга пойгирлар ҳам қўйилмаган. Қўлёзма ҳижрий 794 йили Муҳаммад ибн Абу Муфахир томонидан кўчирилган.

3427 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 86 варақ (172 бет) ҳажмга эга. Мазкур қўлёзма катта ўлчамли бўлиб, 31x38,5 см, саҳифадаги йўллар сони ҳам 41 та. Қўлёзмада сув тегиб, нуқсонли бўлган саҳифалар бор. Айрим саҳифаларда матннинг маълум бир қисмида ёзув тарқаб кетган. Ҳошияларда тартиб билан ҳуснихатда берилган шарҳ ва изоҳларнинг ҳам кўпгина қисми ўчиб кетган. Нусха бир неча марта таъмирланган.

Асар матни сулс хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилган. Асарнинг титул варағи йўқ. Қўлёзма асарнинг муқаддима қисмидан бошланган. Муқаддима жадвал ичида берилган бўлиб, бошида лавҳ бор. Мазкур қўлёзмада 6 та сура (Фотиҳа, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида ва Анъом) тафсир қилинган. Тафсир матни қора сиёҳда берилган, кўчирувчи сураларнинг номини, улар нозил бўлган жойни, улардаги оятлар сонини тафсир матнидан ажратиб кўрсатиш учун уларни қизил сиёҳда берган. Ҳар бир саҳифада тафсир матни жадвалга олинган, ҳошияда эса насх, сулс ва настаълиқ хатларида қора сиёҳда киритилган шарҳ ва изоҳлар бор. Қўлёзма варақлари рақамланмаган, саҳифаларга пойгирлар ҳам қўйилмаган. Қўлёзманинг кўчирилган йили ва кўчирувчиси маълум эмас.

“Кашшоф” асарининг яна бир қўлёзма нусхаси **6421** инвентарь рақам остида сақланмоқда. Қўлёзманинг варақлари рақамланган. Ҳар бир варақ юқори қисмининг чап томонига рақамлар қўйиб чиқилган. Қўлёзманинг боши йўқ. Унинг биринчи варағи 159^a рақами билан рақамланган. Шунинг ўзи ҳам қўлёзманинг боши йўқлигини кўрсатади. Мазкур варақдан Ҳуд сураси 77-оятининг тафсири бошланган. Қўлёзманинг охири ҳам мавжуд эмас. 239^a варақда бошланган Муззаммил сураси тафсирининг охири йўқ. Қўлёзманинг сўнгги 242-варағининг

(аслида қўлёзмага қўйилган рақамлар бўйича бу 401-варақ) ярми йиртилган. “Кашшоф” тафсирининг мазкур нусхасида Худ сурасидан Музаммил сурасигача бўлган жами 12 та суранинг тафсири келтирилган.

Қўлёзма жами 242 варақдан (484 бет) иборат, унинг ўлчами 24x32,5 см, саҳифадаги йўллар сони 41 та.

Қўлёзма бир неча бор таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмирталаб жойлари бор. Аксарият саҳифаларда сувдан қолган доғлар бор. Бироқ бу ҳолат тафсир матнига салбий таъсир кўрсатмаган. Тафсир матнини бемалол ўқиш мумкин.

Тафсир матни насх хатида ёзилган, матн ҳаракатлантирилмаган. Сураларнинг номи, ундаги оятлар сони ва улар нозил бўлган жой номларини тафсир матнидан ажратиб кўрсатиш учун кўчирувчи уларни қизил сиёҳда йирикрок ҳарфлар билан берган. Асар матни жадвалга олинмаган. Айрим саҳифаларда ҳошияда шарҳ ва изоҳлар учрайди. Қўлёзманинг титул варағи ва охири йўқлиги боис унинг кўчирувчиси ва кўчирилган йилини аниқлашнинг имкони йўқ.

Асарнинг яна бир **6450** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзмаси 293 варақ (586 бет) ҳажм, 29x18,5 см ўлчамга эга. Мазкур жилдда “Кашшоф” асарининг иккита ҳар хил қўлёзмасининг маълум бир қисми жамланган. Қўлёзма варақлари рақамланмаган, бироқ ҳар бир варақ пойгирланган. Қўлёзма таъмирланганда варақларнинг юқори қисми чап томонига қаламда рақамлар қўйиб чиқилган. Жилдда 1^б варақдан бошлаб 61^б варақгача “Кашшоф”нинг настаълиқ хатидаги нусхаси берилган. Унда асарнинг муқаддима қисми ҳамда Фотиҳа ва Бақара сураларининг тафсири келтирилган. Асарнинг муқаддима қисми ва Фотиҳа сурасининг дастлабки сураларининг тафсирига шарҳ ва изоҳлар берилган. Сура номлари тафсир матнидан ажратиб кўрсатилмаган. Саҳифадаги йўллар сони 19 та.

Мазкур жилднинг 62^а варағидан бошлаб “Кашшоф” асарининг насх хатида битилган қўлёзма нусхасининг яна бир бошқа қисми бошланган. Асарнинг ушбу қисми 231 (62-293) варақ. Унда дастлаб Аъроф сураси тафсирининг сўнгги қисмини кўриш мумкин. Мазкур сура тафсирининг боши йўқ. 97^а варақдан

бошлаб Анфол сурасининг тафсири бошланган. Мазкур қўлёзмада сураларнинг номи, уларнинг нозил бўлган жойлари ва улардаги оятлар сони қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Мазкур қўлёзмада тафсирланган охириги сура Каҳф сураси бўлиб, унинг тафсири 279^б варақдан бошланган. Бироқ бу сура тафсирининг ҳам охири йўқ. Демак, “Кашшоф” асарининг мазкур қисмида жами 11 та суранинг тафсири келтирилган. Мазкур қўлёзмада саҳифадаги йўллар сони 25 та. Асар матни ҳаракатлантирилмаган. Айрим саҳифаларни ҳисобга олмаганда, шарҳ ва изоҳлар йўқ. Қўлёзмада сув тегиб, нуқсонли бўлган саҳифалар бор. Айрим саҳифаларда матннинг маълум бир қисмида ёзув тарқаб кетган.

Юқорида сўз юритилган “Кашшоф” асарининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд 14 та қўлёзма нусхаси ҳақидаги библиографик маълумотларни яққолроқ кўриш учун қуйида берилган жадвалга мурожаат этиш мумкин.

3-жадвал

**“Кашшоф” асарининг Ўзбекистон Фанлар академияси
Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти
қўлёзмалар фондида мавжуд қўлёзма нусхаларининг қисқача
библиографик кўрсаткичлари**

№	Инвен- тарь рақам	Қўлёзма кўчирилган йили	Хаттот номи	Варақ- лар сони	Қўлёзм- анинг ўлчами (см.да)
1.	1909	837/1433	Мухаммад Козруний	762	18x26
2.	6048	номаълум	номаълум	336	17,5x25,5
3.	7946	1059/1649	Ҳофиз Солиҳ	478	16x27
4.	6043	823/1420	Абдурахмон ибн Абу Бакр	415	17x26,5
5.	7949	823/1420	Абдурахмон ибн Абу Бакр	516	17x26,5
6.	2423	759/1358	Аҳмад ибн Маҳмуд Шоший	237	13,5x24
7.	11583	728/1328	Илёс Ансорий ибн Қудсий	318	18x26
8.	2902	745/1344	Абдуллоҳ ибн Умар ибн Абдулазиз	257	14,5x22
9.	2403	номаълум	номаълум	334	17x28
10.	4464	717/1317	Қавомиддин Итқоний	197	16x24
11.	4458	794/1392	Мухаммад ибн Абу Муфахир	259	18x28
12.	3427	номаълум	номаълум	86	31x38,5
13.	6421	номаълум	номаълум	242	24x32,5
14.	6450	номаълум	номаълум	293	29x18,5

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “КАШШОФ”
АСАРИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ ҚЎЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА
САҚЛАНАЁТГАН ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИДАН
ЛАВҲАЛАР**

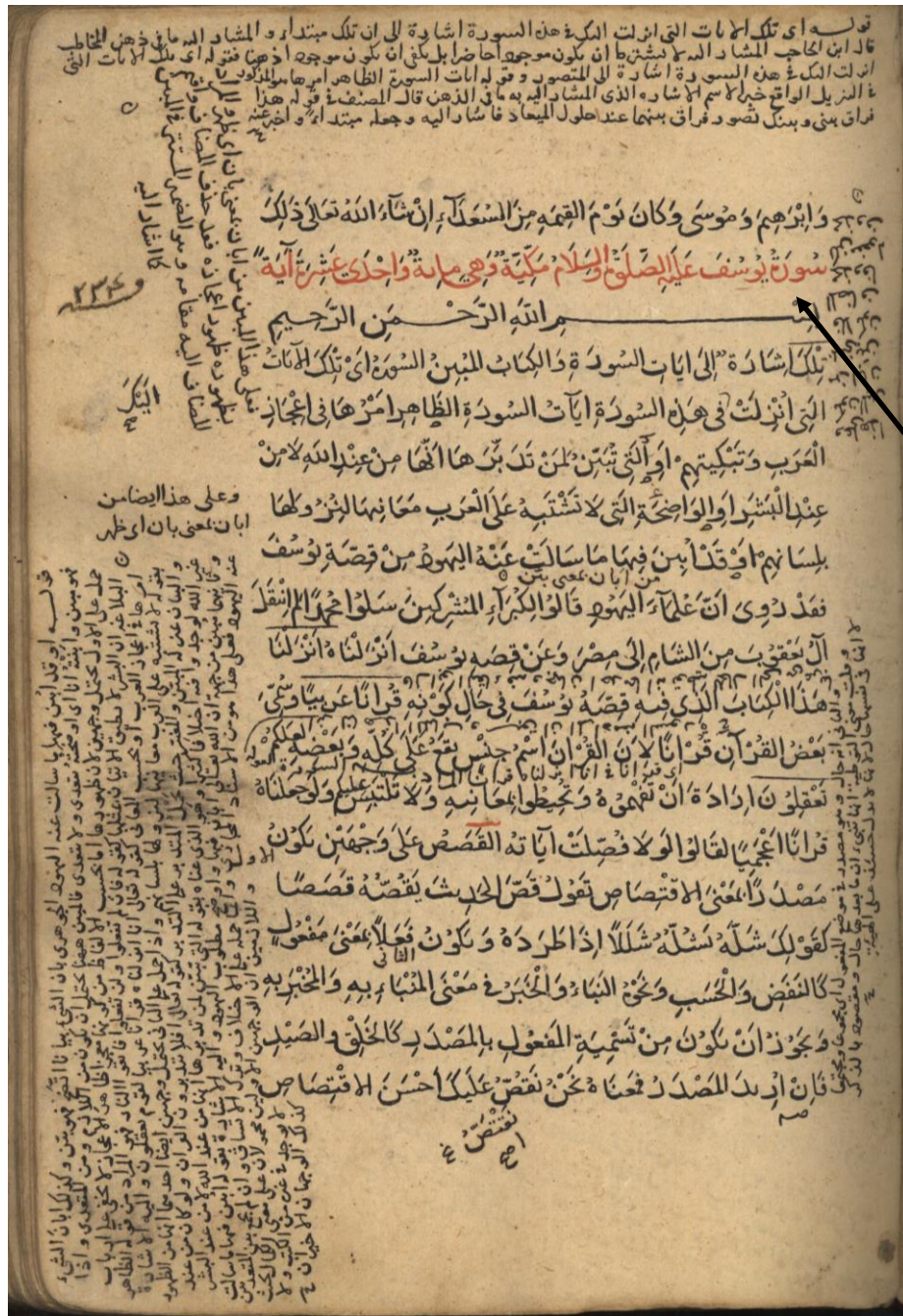

13-расм. “Кашшоф” асарининг 6048 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхасининг 112^Б varaги.

Тафсир матнидан сураларнинг номи, ундаги оятлар сони, оятлар нозил бўлган жойни ажратиб кўрсатиши учун улар кўчирувчи томонидан қизил сиёҳда бироз йирикроқ ҳарфлар билан қуйидаги тарзда берилган:

سورة هود عليه الصلوة و السلام مكية
و هي مائة و ثلاث و عشرون آية

Худ сураси, Маккада нозил бўлган, 123 оятдан иборат.

14-расм. “Кашишоф” асарининг 6048 инвентарь рақам остида сақланадиган қўлэзма нухасининг 149^A varaги.

Мазкур varaқда ҳам сураларнинг номи, ундаги оятлар сони, оятлар нозил бўлган жойни ажратиб кўрсатиши учун улар кўчирувчи томонидан қизил сиёҳда бироз йирик хат орқали тафсир матнидан ажратиб кўрсатилган:

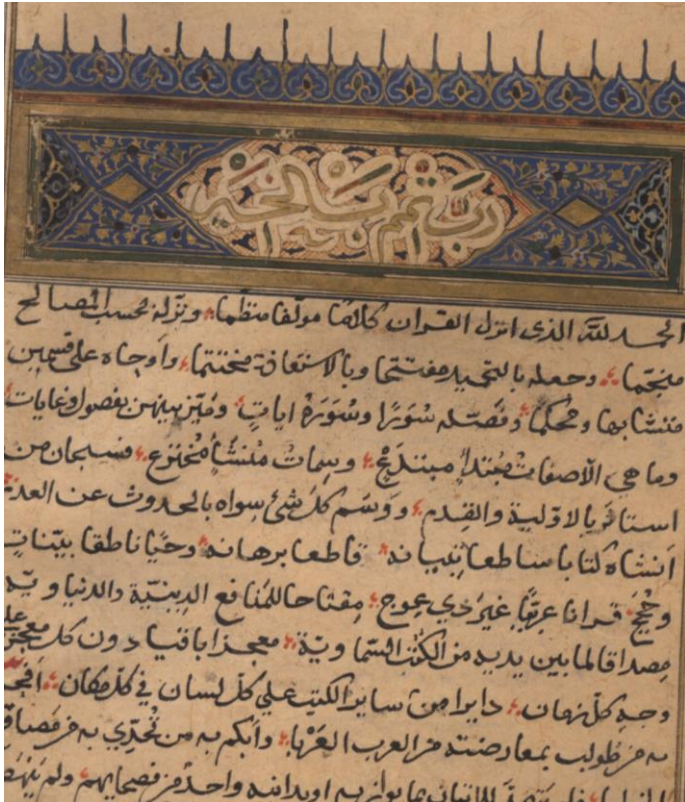
سورة يوسف عليه الصلوة و السلام مكية
و هي مائة و احدى عشر آية

Юсуф сураси, Маккада нозил бўлган, 111 оятдан иборат.

هو مخازن الكلام ويميل لانه لا يتبع عليه شيء من المكونات وإنما غزله المأمور المطيح انما ورد عليه
 امر الآخر المطاع فان قلت فاولها الترابية فيكون قلت اما الرقع فلا يماجده من مستند او جليل
 تغديرها فهو يكون معطوفه على ثلثها وهي اذ ان يقول له كن واما التصيب فالتطقت على يقول
 طلعتي انما لا يجوز عليه شيء مما يجوز على الاجسام اذا حدثت شيئا مما يقدر عليه من المباشرة بحال العبد
 واستعمال الآلات وما يتبع ذلك من المشقة والتعب والوقوف انما امره وهو التامر العادلي لئلا يترا
 ان يخلصها عينه الى العقل فيستكون فكذلك كيف يجز عن تعدد حتى يجز عن الاعادة فيستأثر
 له عما وصفه به المستكون وتنجيب من ان يقولوا فيما قالوا لانه ملكوت كل شيء هو ما لكل شيء
 والمصرف فيه بواجب مستند وقضايا حكمية وقوي ملكه كل شيء ومملكه كل شيء وملكه شيء والمعنى
 واحد من جوارحه نعم السماء وقضها وعن ابن عباس رضي الله عنه كنت لا اعلم ما روي في قضايه
 وقواها كيف حضرت بذلك فانما هذه الآية قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ان لكل شيء قضا
 وان قضا القرآن ليس من قواه ليس يريد بها وجهه الله عز وجل واعطى من اللجر كما في القرآن
 اثنتين وعشرين مرة ولما مسلم في حديثه انما انزل به ملكا الملكوت سورة ليس ينزل بكل حرف
 فيها عشرة املاك يقولون بين يديهم فما يصلون عليه ويستغفرون له ويستغفرون
 ويبيعون جنازته ويصلون عليه ويستغفرون عنه وانما مسلم في تفسيره وهو في سكرات الجوارح
 ملك الموت ووجه حتى يحوي صنوان خازن الجنة يسير تر من سائر الجنة يسير بها وهو على
 يقبض ملك الموت ووجه وهو يان وينك في قبره وهو يان ولا يتجلى الى جوارحه حتى
 حتى يقبض الجنة وهو يان وقال عليه السلام ان في القرآن سورة تسبق قارئها واخيرا
 الا وهي سورة يس **سورة الصافات مكية اثني وثمانون آية** **بسم الله**
 الرحمن الرحيم اقم الله سبحانه وتعالى الملائكة الصافات وينفوسهم الصافات اقامها
 في الصلوة من قواه عز وجل وانما الصافات والاصحاح في الهدى واقدم مستظرة لاهل الله طارا
 السحاب سوت فانما اياتي كلام الله لا يكتب لمنزله وغيرها وصل الله انا انما لغير من قول المير

15-расм. “Кашиоф” асарининг 7946 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлэзма нухасининг 228^B вараги. Мазкур қўлэзмада ҳам сураларнинг номи, улардаги оятлар сони, оятлар нозил бўлган жой ажратиб кўрсатилган. Бироқ кўриб турганимиздек, унда кўчирувчи томонидан хатоликка йўл қўйилган. Яъни кўчрувчи томонидан берилган қуйидаги жумлада “юз” сўзи тушиб қолган ва натижада 182 оятдан иборат Софот сураси “82 оятдан иборат”, деб нотўғри берилган.

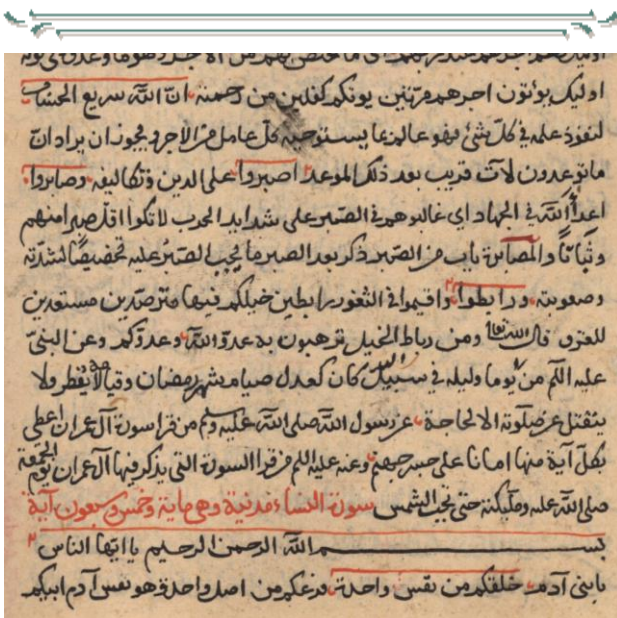
سورة الصافات مكية اثني و ثمانون آية

16-расм.

“Кашишоф” асарининг
6043 инвентарь рақам
остида сақланаётган
қўлёзма нусхасининг 1^B
вараги.

Асарнинг титул вараги йўқ.
Қўлёзма муқаддимадан
бошланган. Муқаддима
нақшинкор жадвалда
берилган. Муқаддимадан
кейин сураларнинг тафсири
жадвалга олинмаган.

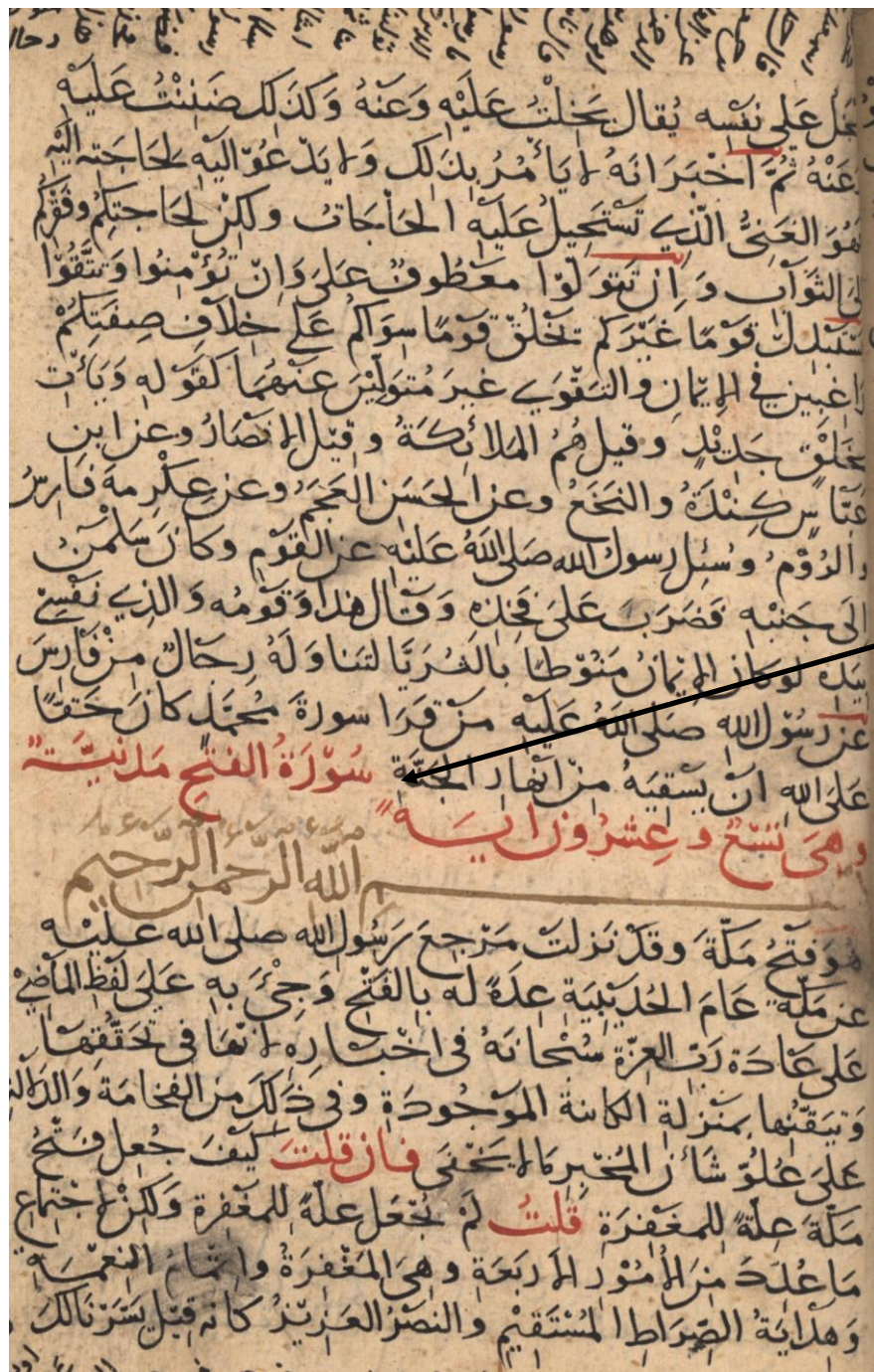
17-расм.

“Кашишоф” асарининг 6043
инвентарь рақам остида
сақланадиган қўлёзма
нусхасининг 150^B вараги.

Мазкур қўлёзмада ҳам
сураларнинг номи, улардаги
оятлар сони, оятлар нозил
бўлган жойлар ажратиб
кўрсатилган:

سورة النساء مدنية
و هي مائة و خمس و
سبعون آية

Нисо сураси, Мадинада
нозил бўлган, 175 оятдан
иборат.

18-расм. “Кашшоф” асарининг 4464 инвентарь рақам остида сақланадиган қўлёзма нусхасининг 189^А варағи.

Мазкур қўлёзда ҳам сураларнинг номи, улардаги оятлар сони, оятлар нозил бўлган жой ажратибиб кўрсатилган:

سورة الفتح مدنية و هي تسع و عشرون آية

Фатҳ сураси, Мадинада нозил бўлган, 29 оятдан иборат.

المفصل في صنعة الاعراب

“Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” асарининг қўлёзма нусхалари

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондида “Муфассал” асарининг 6 та қўлёзма нусхаси сақланади. Қуйида уларнинг тавсифини келтираамиз.

“Муфассал” асарининг фондда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан биринчиси **11459** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Мазкур қўлёзма Қутбиддин Шерозий томонидан ҳижрий 744 / милодий 1343 йилда насх хатида кўчирилган. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 155 варақ(310 бет)дан иборат. Ихчамгина бу қўлёзма 12,5x18 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 17 та. Қўлёзманинг ҳар бир варағи пойгирланган. Картон муқовали мазкур қўлёзма таъмирланган. Қўлёзмада сув тегиб, нуқсонли бўлиб қолган жойлар ҳам бор, бироқ асар матнига путур етмаган. Асар матни жадвалга олинмаган, матн атрофида, яъни хошияда жуда майда қилиб настаблиқ хатида берилган шарҳ ва изоҳлар талайгина. Ҳатто матн қаторларининг орасида ҳам изоҳларни кўриш мумкин.

Қўлёзманинг титул варағи йўқ, у муқаддимадан бошланган. Муқаддима 3^а варақча давом этган. Муқаддимада аллома Замахшарий мазкур асари 4 қисмдан иборатлигини таъкидлаб ўтган, булар “Исмлар”, “Феъллар”, “Кўмакчилар”, “Юқоридагиларнинг муштараклик ҳолатлари” номли қисмлардир:

كتاب المفصل في صنعة الاعراب مقسوما اربعة
اقسام القسم الاول في الاسماء القسم الثاني في الافعال
القسم الثالث في الحروف القسم الرابع في المشترك

3^б варақдан қуйидаги жумла билан асарнинг биринчи қисми, яъни “Исмлар қисми” бошланган:

القسم الاول من الكتاب و هو قسم الاسماء
“Асарнинг биринчи қисми бу Исмлар қисми”

Бироқ асарда қисмларнинг номи матндан ажратиб кўрсатилмаган. Шу тарихқа қўлёзмада асарнинг ҳар тўрт қисми, яъни “Исмлар”, “Феъллар”, “Кўмакчилар”, “Юқоридагиларнинг муштараклик ҳолатлари” номли қисмлар мавжуд. Уларда араб нахву сарфининг барча қонун-қоидалари батафсил баён этилган.

Қўлёзманинг 154^а варағида мазкур қўлёзма ҳижрий 744 йилда ёзиб тугатилганлиги қайд этилган.

5198 инвентарь рақам остида аллома Замахшарийнинг “Муфассал” асарининг яна бир қўлёзма нусхаси сақланади. Унинг ҳажми 222 варақ (444 бет), ўлчами 15x19 см, саҳифадаги йўллар сони 11 та. Мазкур қўлёзма таъмирланган.

Йирик насх хатида кўчирилган мазкур нусханинг титул варағи йўқ. У асар муқаддимасидан бошланган. 4^б варақча давом этган муқаддима саҳифаларининг ҳошияларида риқо, насх ва настаълиқ хатларида киритилган шарҳ ва изоҳларни кўриш мумкин. 5^а варақдан асарнинг биринчи қисми, яъни “Исмлар қисми” бошланган. Кўчирувчи хаттот қўлёзмада асарнинг қисмларини ажратиб бермаган, ҳатто қисмларнинг номлари асар матни билан бир хилда ёзилган. Шунинг учун бир қарашда уларни ажратиб олиш қийинроқ. Бунинг учун тадқиқотчи асарнинг тўлиқ матни билан танишиб чиқиши лозим. Қўлёзмада асарнинг сўнгги тўртинчи қисмининг охири йўқ.

“Муфассал” асарининг **3697** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхаси 335 варақ (670 бет) ҳажмга эга. Мазкур қўлёзма 25x16 см ўлчамга эга, саҳифадаги йўллар сони 23 та.

Қўлёзма саҳифалари таъмирланмаган, унинг дастлабки варақларида сувдан қолган доғлар бор, бироқ матнга путур етмаган, уларни ўқиш мумкин. Қўлёзма яхши сақланган. Варақлар пойгирланган, кейинчалик эса рақамлаб чиқилган.

Мазкур қўлёзмада асарнинг муқаддимаси ва Исмлар қисмининг дастлабки саҳифалари йўқ. Кейинчалик қўлёзманинг

жилди таъмирланганда унинг бошига 2-3 варақ қўшилган ва унга асарнинг фихристи тузиб, ёзилган. Мазкур фихрист асосида тадқиқотчи асарнинг керакли қисмини, ҳатто қисмлар ичидаги зарур мавзунини осонгина топиши мумкин. Масалан, биргина **“Исмлар қисми”**нинг ўзи ҳам жинс категорияси, келишиклар, сифатдош, масдарлар, бирлик, иккилик, кўплик каби мавзулар бўйича ажратилган ва фихристонда бу мавзуларнинг саҳифалари аниқ кўрсатиб ўтилган. Унга кўра 174-варақдан **“Феъллар”**, 219-варақдан **“Кўмакчилар”**, 262-варақдан **“Уларнинг муштараклик ҳолатлари”** қисмлари бошланади. Кўчирувчи хаттот ҳам қисмларнинг номини, унинг таркибидаги мавзуларни асар матнидан биров йирикроқ ҳарфлар билан бериб, уларни ажратиб кўрсатган. Тўртинчи қисмнинг охирида мазкур қўлёзма ҳижрий 768 \ милодий 1367 йилда кўчирилганлиги қайд этиб қўйилган.

Асарнинг **5675** инвентарь рақам остида сақланаётган яна бир қўлёзма нусхаси 87 варақ (174 бет) ҳажмга эга. Мазкур қўлёзма ихчамгина бўлиб, 14,5x18 см ўлчамга эга, саҳифадаги йўллар сони 11 та.

Қўлёзмада таъмирталаб саҳифалар анчагина, айрим саҳифалар йиртилган, айримлари тешилган, баъзи саҳифаларда матннинг қаторлари ўчиб кетган жойлар бор. Варақлар пойгирланмаган, рақамланмаган.

Мазкур қўлёзма тўлиқ нусха эмас. У асарнинг муқаддима қисмидан бошланган. Муқаддимадан сўнг **Исмлар қисми** берилган. Қўлёзмада ҳатто **Исмлар қисми** ҳам охиригача эмас. Қўлёзманинг ихчамлигидан мазкур нусхада асарнинг фақатгина биринчи қисми берилиши кўзда тутилган, деган хулосага келиш мумкин. Сулс хатида ёзилган матн ҳаракатлантирилмаган. Ҳошияларда сулс, риқо, настаълиқ хатларида киритилган шарҳ ва изоҳлар талайгина, айрим изоҳларни қаторлар орасида ҳам кўриш мумкин.

“Муфассал” асарининг **8972** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзмаси 15x22 см ўлчамга эга бўлиб, ушбу жилдда 3 та турли асарларнинг бўлаклари жамланган. Ундаги дастлабки 58 варақда Замахшарийнинг “Муфассал” асарининг бир қисми берилган. Қўлёзмада мавжуд асарнинг бир бўлаги **“Исмлар қисми”**нинг **“Келишиклар”** мавзуси билан бошланиб,

“*Феъллар қисми*”нинг “*Ҳозирги замон*” мавзуси билан тугайди. Лекин жилддаги парчада мавзу охирига етмаган, яъни охиридаги варақлар йўқ. Матн настаълиқ хатида битилган, ҳаракатлар қўйилмаган, саҳифадаги йўллар сони 10 та. Айрим саҳифаларда настаълиқ хатида киритилган шарҳ ва хошияларни кўриш мумкин.

Қўлёзманинг мазкур қисми таъмирталаб, айрим саҳифалар йиртилган, айримлари тешилган, баъзи саҳифаларда матннинг қаторлари ўчиб кетган жойлар бор. Варақлар пойгирланган.

3272 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 17x25,5 см ҳажмга эга. Ундаги жилдда “Муфассал” асарининг иккита турли қўлёзма нусхаларининг маълум бир қисмлари жамланган. Жилддаги дастлабки 71 варақда биринчи китоб берилган. Унда “Муфассал” асари муқаддимадан бошланган. Китобнинг 2^б варағидан эса асарнинг “*Исмлар қисми*” бошланган, бироқ бу қисмнинг ҳам охири йўқ. Мазкур китобда матн саҳифадаги 15 та йўлда сулс хатида берилган, матн ҳаракатлантирилган. Китобда қисм номи, шунингдек, “*Исмлар қисми*”ни ташкил этувчи мавзулар номлари асар матнидан йирикроқ ҳарфлар билан, бироз қорайтириброк берилган. Бу эса ўқувчига керакли мавзуни топишда қўл келади. Саҳифаларда турли хат турларида киритилган шарҳ ва изоҳлар талайгина. Варақлар пойгирланмаган, рақамланмаган.

Жилднинг 72^а варағидан “Муфассал” асарининг яна бир қўлёзма нусхасининг бир бўлаги бошланади. Бунда асарнинг “*Исмлар қисми*”нинг охирги саҳифалари берилган. Давомида асарнинг иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмлари тўлиқ берилган. Мазкур китобда қисмларнинг номлари, улар таркибидаги мавзулар номлари йирик ҳарфлар билан қизил сиёҳда ажратиб кўрсатилган. Унинг айрим саҳифаларида шарҳ ва изоҳларни кўриш мумкин. Мазкур китобдаги матн ҳам сулс хатида ҳаракатларсиз ёзилган. Саҳифаларда пойгирлар йўқ, варақлар рақамланмаган. Саҳифадаги йўллар сони 15 та.

Китобнинг сўнгги саҳифасида қўлёзма Ҳусайн ибн Ҳожи ар-Розий томонидан ҳижрий 822 \ милодий 1419 йилда кўчирилганлиги кўрсатиб ўтилган.

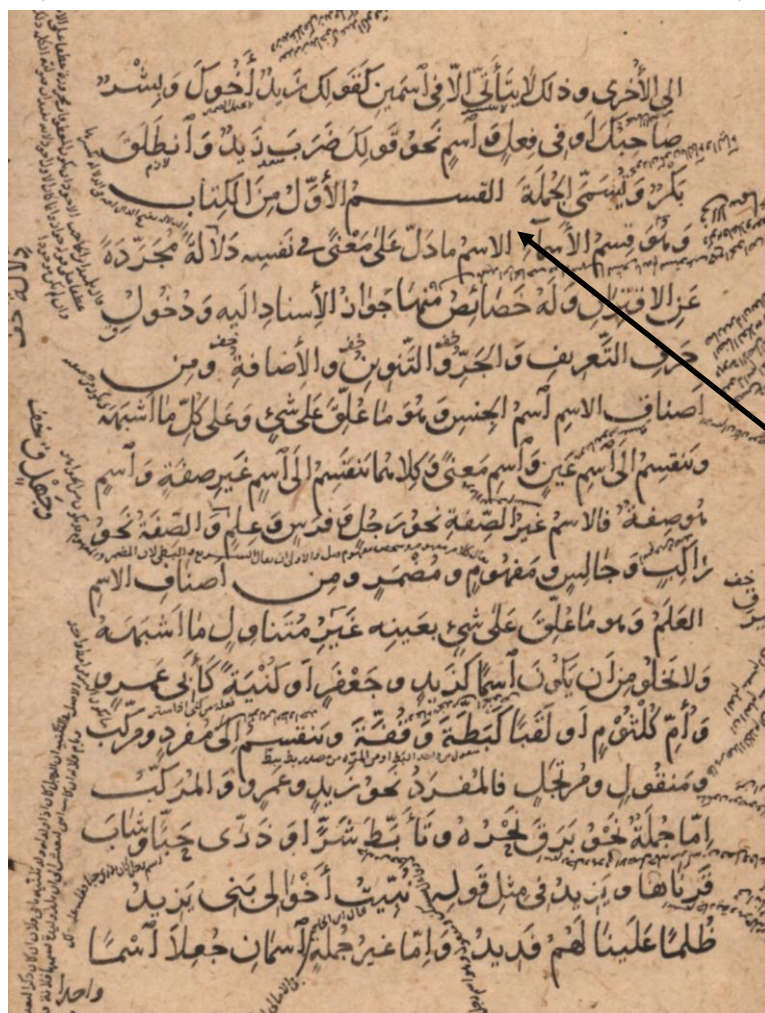
Юқорида сўз юритилган “Муфассал” асарининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд 6 та қўлёзма нусхаси ҳақидаги библиографик маълумотларни яққолроқ кўриш учун қуйида берилган жадвалга мурожаат этиш мумкин.

4-жадвал

**“Муфассал” асарининг
Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний
номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида
мавжуд
қўлёзма нусхаларининг қисқача библиографик
кўрсаткичлари**

№	Инвен- тарь рақам	Қўлёзма кўчирилган йили	Хатгот номи	Варақ- лар сони	Қўлёзманинг ўлчами (см.да)
1.	11459	744/1343	Қутбиддин Шерозий	155	12,5x18
2.	5198	номаълум	номаълум	222	15x19
3.	3697	768/1367	номаълум	335	25x16
4.	5675	номаълум	номаълум	87	14,5x18
5.	8972	номаълум	номаълум	58	15x22
6.	3272	822/1419	Хусайн ибн Ҳожи ар-Розий	71	17x25,5

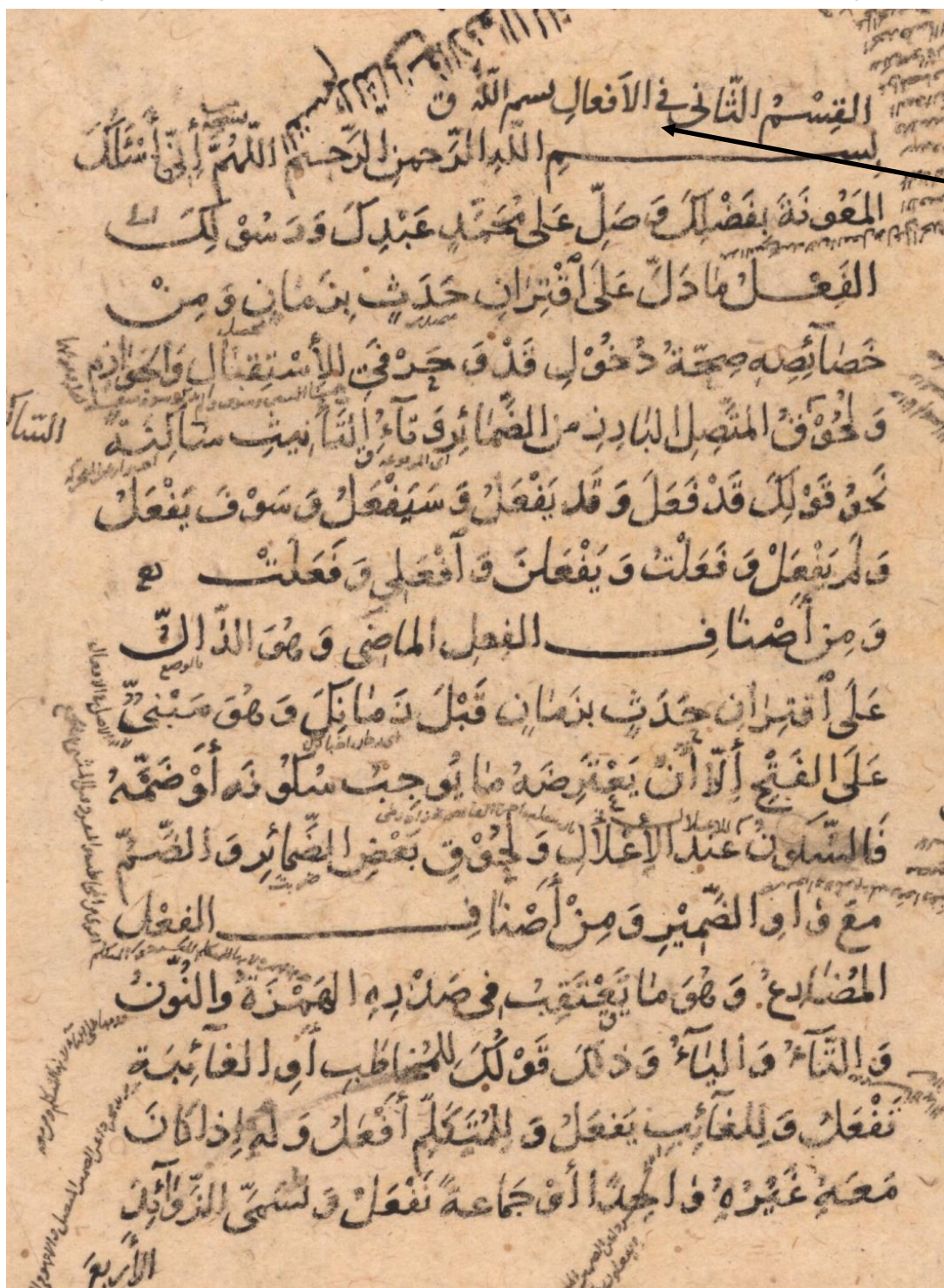
**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ
“АЛ-МУФАССАЛ ФИ САНЪАТИ-Л-ИЪРОБ” АСАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ҚЎЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА САҚЛАНАЁТГАН
ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИДАН ЛАВҲАЛАР**

19-расм. “Муфасссал” асарининг 11459 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхасининг 3^Б вараги.

Қўлёзманинг титул вараги йўқ, у муқаддимадан бошланган. Муқаддима 3^а варақчада давом этган. Расмда келтирилган 3^б варақдан қуйидаги жумла билан асарнинг биринчи қисми, яъни Исмлар қисми бошланган:

**القسم الاول من الكتاب و هو قسم الاسماء
“Асарнинг биринчи қисми бу Исмлар қисми”**

20-расм. “Муфассал” асарининг 11459 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхасининг 85^Б varaғи. Мазкур varaқдан қуйидағи жумла билан асарнинг иккинчи қисми, яъни Феъллар қисми бошланган:

القسم الثاني في الأفعال
 “Иккинчи қисм – Феъллар қисми”

مقدمة الادب

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлёзма нусхалари

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондида **2699, 1497¹, 3807, 3628, 9477, 7352, 429, 1301** инвентарь рақамлар остида “Муқаддамату-л-адаб” асарининг 8 та қўлёзма нусхаси сақланади. Қуйида уларнинг тавсифини келтирамиз.

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг фондда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан биринчиси **429** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 375 варақ(750 бет)дан иборат бўлиб, 16x18,5 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 8 та. Аслида қўлёзманинг варақлари пойгирланган бўлган, аммо қўлёзманинг варақлари йиртилганда, кейинчалик эса таъмирланганда пойгирлар йўқолиб кетган. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмирталаб. Қўлёзма сувга тушиб, айрим саҳифалари таъмирталаб бўлиб қолган. Қўлёзманинг дастлабки варақлари йиртилган, айнан шу варақларда матнни ўқиш имкони йўқ. Бетартиб тикилган варақлар ҳам талайгина. Кўплаб саҳифаларда матннинг бир неча қаторлари ўчиб кетган.

Асарнинг асосий арабча матни йирик насх хатида 8 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у ерга асарнинг форсча таржимаси киритилган. Форсча таржима айрим саҳифаларда насх, баъзи саҳифаларда эса настабликда ёзилган. У арабча матнга нисбатан майдароқ ёзилган. Аксарият саҳифаларда бетартиб киритилган форсча матннинг сўзлари ўчиб кетган.

Қўлёзма асарнинг муқаддимасидан бошланган. 4^a варақда бетартиб ёзувлардан иборат титул варақни кўриш мумкин. Унда асар 5 қисмдан иборат эканлиги ёзилган ва қисмлар номма-ном санаб ўтилган:

¹ “Муқаддамату-л-адаб” асарининг **2699** ва **1497** инвентарь рақам остидаги қўлёзма нусхалари нодир нусхалар ҳисобланади.

<i>Асар беш қисмдан иборат</i>	و هو على خمسة اقسام
<i>Биринчи қисм “Исмлар қисми”</i>	القسم الاول: فى الاسماء
<i>Иккинчи қисм “Феъллар қисми”</i>	القسم الثانى: فى الافعال
<i>Учинчи қисм “Ёрдамчи сўзлар қисми”</i>	القسم الثالث: فى الحروف
<i>Тўртинчи қисм “Исмларнинг турланиши қисми”</i>	القسم الرابع: فى تصريف الاسماء
<i>Бешинчи қисм “Феълларнинг тусланиши қисми”</i>	القسم الخامس: فى تصريف الافعال

Шундан кейин асарнинг биринчи *“Исмлар қисми”* бошланган. Анъанавий басмаладан кейин катта ҳарфлар билан “باب” (“Боб”) ёзилиб, 7^a саҳифагача замон ва вақтни англатувчи сўзлар берилган. Сўзларнинг берилиш тартиби ҳақида сўз юритадиган бўлсак, унда вақт ва замонни англатувчи кун қисмлари, милодий ва ҳижрий ой номлари, ҳафта кунлари, йил фасллари каби сўзлар кетма-кетликда бериб кетилган. Агар сўзнинг кўплик шакли мавжуд бўлса, бирлик шаклидан кейин кўплиги ҳам ёзилган. Масалан:

<i>Вақт – вақтлар</i>	وقت - اوقات
<i>Замон – замонлар</i>	زمان - ازمان
<i>Аср – асрлар</i>	قرن - قرون
<i>Йил – йиллар</i>	سنة - سنوات
<i>Тун – тунлар</i>	ليل - ليالى
<i>Кун – кунлар</i>	يوم - ايام

7^a саҳифанинг ярмидан бошлаб, “Исмлар қисми”нинг иккинчи боби бошланганлигини билдириш учун кўчирувчи катта ҳарфлар билан “باب” (“Боб”) сўзини ёзиб, ушбу бобда само, фалак, уфқ, шарқ, ғарб, жануб, шимол, шунингдек, ҳамал, савр, жавзо каби бурж номлари, ой, қуёш, юлдузлар, сайёралар, булут, ёмғир, қор, тун, кун, зулмат, шамол, совуқ ҳаво, иссиқ ҳаво, бўрон, тўфон, қатор само жисмларини англатувчи сўзлар берилган. Улар ҳам худди юқориги боб каби берилган. Бу бобда ҳам кўплик шакли мавжуд сўзларнинг кўплик шакли сўзнинг бирлик шаклидан кейин бериб кетилган. Жумладан:

<i>Само – самолар</i>	سماء - سموات
<i>Фалак – фалаклар</i>	فلك - افلاك
<i>Уфқ – уфқлар</i>	افق - آفاق
<i>Бурж – буржлар</i>	برج - ابراج
<i>Юлдуз – юлдузлар</i>	كوكب - كواكب
<i>Нур – нурлар</i>	نور - انوار
<i>Зулмат – зулматлар</i>	ظلمة - ظلمات
<i>Булут – булутлар</i>	سحابة - سحاب
<i>Шамол – шамоллар</i>	ريح - رياح

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг мазкур фондда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан яна бири 7352 инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 14,5x22 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 9 та. Қўлёзманинг ҳар бир varaғининг юқори қисмининг чап тарафига рақамлар қўйилган. Бироқ бу қўлёзма кейинчалик сочилиб кетиб, қайта йиғилган. Аммо қўлёзма varaқлари бетартиб қилиб қўйилган. Қўлёзма 200 varaқдан ортиқ ҳажмга эга бўлишига қарамай, varaқларининг деярли ҳаммаси бетартиб. Масалан 150-varaқдан кейин 231-varaқ, 218-varaқдан кейин 136-varaқ, 223-varaқдан кейин 127-varaқ келган. Хато

тахланган варақлар рўйхатини узоқ давом эттириш мумкин. Қўлёзма муқовадан ажратилиб, варақлари тартибланган ҳолда қайта йиғилсагина, тадқиқот учун яроқли ҳолга келиши мумкин. Қолаверса, қўлёзманинг жуда кўп варақлари тушиб қолган ёки йиртиб олинган. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмирталаб. Қўлёзма сувга тушиб, айрим саҳифалари таъмирталаб бўлиб қолган.

Асарнинг асосий арабча матни йирик насх хатида 9 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у ерга асарнинг форсча таржимаси киритилган. Форсча таржима айрим саҳифаларда насх, баъзи саҳифаларда эса настабликда ёзилган. У арабча матнга нисбатан майдароқ ёзилган. Аксарият саҳифаларда бетартиб киритилган форсча матннинг сўзлари ўчиб кетган.

Қўлёзма асарнинг муқаддима қисмининг охиридан бошланган. Дастлабки саҳифалари йўқ. Қўлёзмада асарнинг “Исмлар қисми” ва “Феъллар қисми”нинг ярмини кўриш мумкин. Бироқ юқорида таъкидлаганимиздек, қўлёзма ҳозирги ҳолатида тадқиқот учун яроқсиз.

Асарнинг қўлёзма нусхаларидан яна бири **9477** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 18,5x27 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 9 та. Қўлёзманинг ҳар бир варағининг юқори қисмининг чап тарафига рақамлар қўйилган. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмирталаб. Қўлёзманинг дастлабки варақлари йиртилиб кетган.

Асарнинг асосий арабча матни йирик насх хатида 9 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у ерга асарнинг айрим жойларининг форсча таржимаси киритилган. У арабча матнга нисбатан майдароқ ёзилган.

Қўлёзманинг дастлабки саҳифалари йўқ. У асар муқаддимасининг сўнгги жумласидан бошланган. Ундан кейин асарнинг биринчи қисми, яъни “Исмлар қисми” бошланган. “Исмлар қисми” 45 варақни ташкил этади. Мазкур қисмининг дастлабки 27 варағидаги асар матни қизил сиёҳли жадвалга олиб

чиқилган. Қўлёзманинг 46-варағидан асарнинг иккинчи қисми, яъни “Феъллар қисми” бошланади. Мазкур қисм бир рақамидан бошлаб, рақамланган. “Феъллар қисми” 138 варақдан иборат. Қўлёзманинг ҳажми 183 варақни ташкил этади.

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг мазкур фондда сақланаётган яна бир қўлёзма нусхаси **3628** инвентарь рақам остида сақланади. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмасида форсча таржима ҳам бўлиб, у 14,5х24 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 9 та. Қўлёзманинг ҳар бир варағининг юқори қисмининг чап тарафига рақамлар қўйилган. Қолаверса, ҳар бир варақ пойгирланган. Қўлёзма 304 варақдан иборат. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмирталаб жойлари бор.

Асарнинг асосий арабча матни чиройли насх хатида 9 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у ерга майда настаълиқ хатида асарнинг форсча таржимаси киритилган. Асарнинг арабча матни тўлиқ ҳаракатлантирилган.

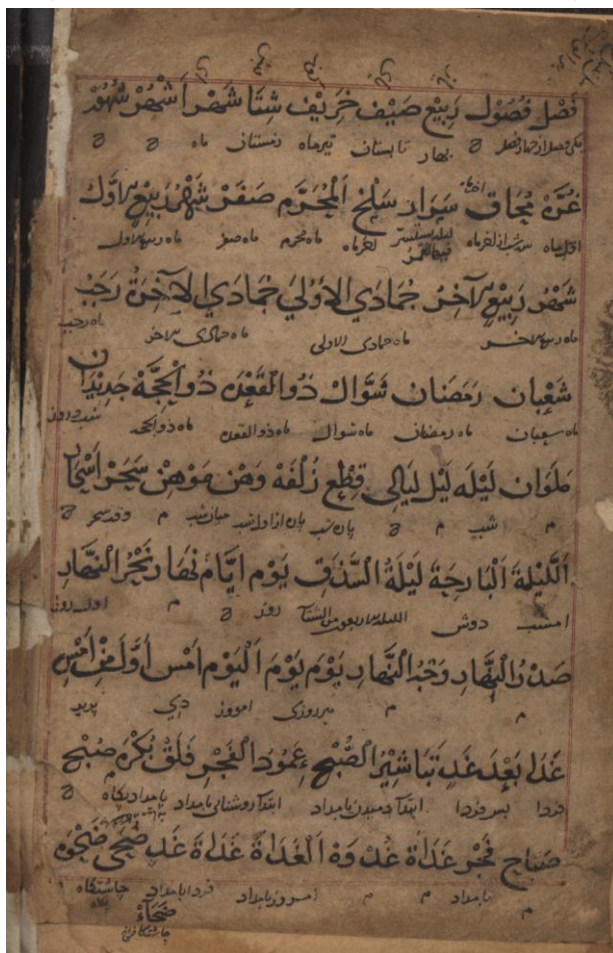
Қўлёзма асарнинг муқаддима қисмидан бошланган. 3^а варақдан бошлаб, асарнинг биринчи қисми “Исмлар қисми” бошланган. Унда боб ва фаслларни ажратиб кўрсатиш учун кўчирувчи “боб” ва “фасл” сўзларини қизил сиёҳда ёзган. Қўлёзманинг 89^б варағидан бошлаб, асарнинг иккинчи қисми “Феъллар қисми” бошланган. Бироқ қўлёзмада бу қисмнинг сўнгги охириги саҳифалари йўқ. Мазкур қисмда ҳам боб ва фасл номлари қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган.

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг фондда сақланаётган яна бир қўлёзма нусхаси **3807** инвентарь рақам остида сақланади. Нусха 18,5х26 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 9 та. Қўлёзманинг варақлари пойгирланган. Нусханинг умумий ҳажми 136 варақдан иборат. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмирталаб жойлари бор. Айниқса, қўлёзманинг дастлабки 10 варағида матн ўчиб кетган жойлар талайгина.

Асарнинг асосий арабча матни чиройли насх хатида 9 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у ерга майда настаълиқ ва насх хатларида форсий ва туркий сўзликлар киритилган. Арабча матннинг аксарият қисми ҳаракатлантирилган.

Қўлёзма асарнинг “Феъллар қисми”ни ўз ичига олган. Боб номлари қизил сиёҳ билан асар матнидан ажратиб кўрсатилган.

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ
“МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” АСАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ҚЎЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА САҚЛАНАЁТГАН
ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИДАН ЛАВҲАЛАР**

21-расм. “Муқаддамату-л-адаб” асарининг 9477 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхасининг 1^Б варағи.

Мазкур варақ асарнинг биринчи қисми, яъни “Исмлар қисми”нинг дастлабки саҳифаларидан. Асарнинг асосий арабча матни йирик насх хатида 9 та йўлга жойлаштирилган, қаторлар орасига анча жой ташлаб кетилган ва у ерга асарнинг форсча сўзлиги киритилган. Бирликдаги сўзларнинг тагига “бирлик” сўзининг арабча варианты, яъни “муфрад” сўзини қисқартирган ҳолда “ميم”, кўпликдаги сўзларнинг тагига “жамъ” сўзини қисқартирган ҳолда “جمع” ҳарфи қўйиб кетилган:

бирлик	←	مفرد	←	م
кўплик	←	جمع	←	ج

22-расм. “Муқаддамату-л-адаб” асарининг 9477 инвентарь рақам остида сақланадиган қўлёзма нусхасининг 8^B вараги.

Мазкур варақ асарнинг биринчи қисми, яъни “Исмлар қисми”га мансуб. Юқорида айтилганидек, мазкур варақда кўплик шакли мавжуд сўзларнинг бирлиги билан бирга кўплиги ҳам берилган:

боғлар	حدايق	←	боғ	←	حديقة
дарахтлар	اشجار	←	дарахт	←	شجرة

23-расм. “Муқаддамату-л-адаб” асарининг 9477 инвентарь рақам остида сақланадиган қўлёзма нухасининг 129^A варағи.

Мазкур варақ асарининг иккинчи қисми, яъни “Феъллар қисми” га мансуб. Унда феълларнинг X бобиға қатор мисоллар берилган.

الفائق فى غريب الحديث

“Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис” асари ва унинг қўлёзма нусхалари

Замахшарийнинг диний йўналишдаги яна бир йирик асари “ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис”дир. Замахшарий мазкур асарини 516/1122 йил ёзиб тугатган. Унда пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобалар айтган ҳадисларда учрайдиган тушунилиши қийин сўзлар йиғилиб, изоҳланган. Асар устида тадқиқот олиб борган шарқшунос Ў.Қориевнинг фикрича, “Фақих, адиб, луғатшунос, наҳшшунос, муҳаддис аталмиш олимлар учун бу соҳаларнинг ҳаммасини эгаллашга зарур бўлган сўз ва атамалар айнан шу китобда йиғилган. Буни ўзлаштирган киши Қуръон ва унинг тафсирига ўтиши мумкин”¹. Мазкур асар туфайли Замахшарий буюк муҳаддис номига сазовор бўлган. Олимларнинг таъкидлашича, “... араб лексикографияси тарихидаги “ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис” луғати муҳим ўрин эгаллайди. Бу луғатга ҳамма даврларда юксак баҳо берилган. Бу луғат туфайли Замахшарий буюк муҳаддис сифатида танилган”².

Луғатда сўзлар алифбо тартибида берилган. Бунда муаллиф изоҳланаётган бош сўзнинг фақат биринчи ўзак ундошига аҳамият берган, кейинги ўзак ундошларда алифбо тартибига риоя қилинмаган. Бу эса луғатдан фойдаланишда қатор қийинчиликлар туғдирган. “Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис” луғати таъсирида яратилган бошқа луғатларда бу камчилик ҳисобга олинган. Масалан, ибн Асир ўзининг ҳадислар луғатига айнан Замахшарийнинг “ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис”ини асос қилиб олган. Ибн Асир луғатида сўзлар барча ўзак ундошларни ҳисобга олган ҳолда алифбо тартибида берилган³.

Изоҳланаётган бош сўз феъл бўлса, унинг бирлик, 3-шахс, ўтган замон шакли, агар исм бўлса, унинг бирлик, ноаниқ ҳолатдаги шакли келтирилади. Бош сўзлар ҳошияга чиқарилган.

¹ Қориев Ў. Аз-Замахшарий тилшунос, адабиётчи ва шоир // Хоразмлик буюк аллома. – Т.: 1998. – Б.60 – 61.

² Ўша манба. Б.66.

³ Қаранг: Қориев У. «ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис» в истории словарей хадисов (на примере сопоставления одной словарной статьи) // Востоковедение, 1995. – С.75 – 77.

Агар луғатдан фойдаланувчи ҳошиядаги бош сўзларга аҳамият бермаса, асар яхлит матндан иборатга ўхшайди. Асардаги луғат мақолаларни бир-биридан ажратиш мушкул. Асарнинг қўлёзмаларидаги луғат мақолаларни бир-биридан ажратишда фақатгина ҳошияга чиқарилган бош сўзлар ёрдам беради.

Ҳар бир луғат мақолада бош сўздан сўнг у иштирок этган ҳадис келтирилиб, у ҳадисда қандай маъно англатиши баён этилган. Сўнгра сўз маъносига мисоллар берилган.

Мисоллар асосан Қуръони каримдан олинган. Замахшарий Абу Убайд, Абу Мусо Муҳаммад ал-Исфahоний кабиларнинг ҳадислар учун луғатларидан фойдаланган. Сўзларни изоҳлашда Жоҳилия даври шеърятидан, ёзувчиларнинг насрий асарларидан ҳам кенг фойдаланган. Замахшарий насрий асарлардан мисоллар танлашда сўзларни батафсил изоҳлашга ҳаракат қилган. Қолаверса, уларнинг қисқа ва лўндалигига эътибор берган. Шу боис ҳам луғатдаги насрий парчалар афоризмлар даражасига кўтарилган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондида **“ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис”** асарининг 2 та қўлёзма нусхаси сақланади. Қуйида асарнинг фондда мавжуд иккита қўлёзма нусхасининг тавсифини келтирамиз.

“Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис” асарининг фондда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан биринчиси **4725** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 85 варақ(170 бет)дан иборат бўлиб, 14x27,5 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 27 та. Қўлёзманинг варақлари пойгирланмаган, рақамлар ҳам қўйилмаган. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган бўлишига қарамай, ҳозирги ҳолатида ҳам таъмирталаб. Қўлёзма сувга тушиб, айрим саҳифалари таъмирталаб бўлиб қолган. Қўлёзманинг ҳамма варақлари тешилиб кетган. Кўплаб саҳифаларда матнга путур етган жойлар бор. Айрим саҳифаларда матндаги сўзлар ўчиб кетган, бир саҳифанинг ёзуви иккинчи саҳифага тушиб қолган жойлар ҳам талайгина.

Қўлёзманинг боши йўқ, асар “Коф боби”нинг “Коф ва лом” қисмининг охиридан бошланган. Мазкур қисмининг боши йўқ.

Қўлёзманинг 2^а варағидан асарнинг “Коф ва мим” қисми бошланиб, 77^а варақда асар якунланган. Қўлёзма давомида бобларнинг ва боб ичидаги бўлимларнинг номлари йирик ҳарфлар билан қорайтириброк ёзилган ҳолда матндан ажратиб кўрсатилган. Масалан 5^б варақдан 16^б варақгача давом этган “Лом боби” ва 17^а варақдан 31^б варақгача давом этган “Мим боби”да уларнинг таркибидаги бўлимларнинг номлари қуйидаги тартибда алифбо кетма-кетлигида берилган:

مع الهمزة	كتاب اللام	مع الهمزة	كتاب اللام
مع التاء		مع الباء	
مع الثاء		مع التاء	
مع الجيم		مع الثاء	
مع الحاء		مع الجيم	
مع الخاء		مع الحاء	
مع الدال		مع الدال	
مع الذال		مع الذال	
مع الراء		مع الزاء	
مع الزاء		مع السين	
مع السين		مع الصاد	
مع الشين		مع الطاء	
مع الصاد		مع الظاء	
مع الضاد		مع العين	
مع الطاء		مع الغين	
مع الظاء		مع الفاء	
مع العين		مع القاف	
مع الغين	مع الكاف		
مع الفاء	مع الميم		

مع القاف		مع الواو	
مع الكاف		مع الهاء	
مع النون		مع الياء	
مع الواو			
مع الهاء			
مع الياء			

Асарда ҳадисларни беришдан олдин қизил сиёҳда “*نبى صلى الله عليه وسلم*” (“*Набий саллаллоҳу алайҳи васаллам*”) деб ёзиб қўйилган. Асар матни давомида саҳобалар ва халифаларнинг номлари ҳам қизил сиёҳда берилган. Қўлёзманинг ҳар бир саҳифасида кейинчалик киритилган шарҳ ва изоҳларни кўриш мумкин. Улар асосан насх ва сулс хатларида битилган.

77^a варақда асар ўз якунига етган. 76^b варақнинг сўнггидан бошлаб Маҳмуд Замахшарий сўзлари берилган. Унда аллома мазкур асарнинг номи “ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис” эканлигини яна бир бор таъкидлайди. Уни ҳижрий 516 йилда рабиъу-л-охир ойининг бошларида ёзиб тугатганлигини айтиб, бу асарнинг яратилишига 4 йил умрини сарфлаганини ёзади.

Қўлёзманинг сўнгги 77^a варағида кўчирувчининг исми шарифи ва асар кўчирилган сана қайд этилган. Унга кўра қўлёзма ҳижрий 760 \ милодий 1358 йилда Муҳаммад ибн Масъуд ат-Термизий томонидан кўчирилган.

Асар якунидан кейин 77^b варақдан бошлаб, унинг фихристи берилган. Унда боблар ва бўлимлар номлари ҳамда бўлимлардаги луғат мақолаларнинг бош сўзлари келтирилган. Фихрист 85^b варақгача давом этган. Фихрист асосида айтадиган бўлсак, асарнинг мазкур қўлёзмаси аслида “Сод боби”дан бошланган.

Асарнинг фондда сақланаётган иккинчи қўлёзма нусхаси **5134** инвентарь рақам остида сақланади. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси каттагина ҳажмга эга. У 339 варақ(678 бет)дан иборат бўлиб, 18x30 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 29 та. Қўлёзманинг варақлари пойгирланмаган, рақамлар ҳам қўйилмаган. Картон муқовали мазкур қўлёзма бир неча марта таъмирланган, бироқ таъмирталаб жойлари бор. Асар матнига путур етган жойлар йўқ.

Асарнинг фондда мавжуд иккита қўлёзмасидан айнан шунисини нисбатан тўлиқроқ нусха ҳисоблаш мумкин. Қўлёзмада асарнинг фақатгина муқаддимаси йўқ. Лекин ҳадислар учун тузилган луғат асарнинг мазкур қўлёзмаси биринчи боб, яъни “Ҳамза боби”дан бошланиб, охириги “Йа боби”гача давом этган. 338^a варақда бошланган сўнгги “Йа боби”нинг охириги 2 ёки 3 варағи йўқлигини ҳисобга олмаганда, мазкур нусхани асарнинг тўлиқ қўлёзма нусхаси дейиш мумкин. Қўлёзма саҳифаларида шарҳ ва изоҳлар талайгина.

Ушбу қўлёзмада ҳам боб ва ундаги бўлимлар номлари қизил сиёҳ билан асар матнидан ажратиб ёзилган. Қўлёзма насх хатида ёзилган бўлиб, матн ҳаракатлантирилган. Нусханинг сўнгги варақлари йўқлиги боис кўчирувчи ва қўлёзманинг кўчирилган санасини аниқлаш имкони йўқ.

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ИДОРАСИ КУТУБХОНАСИДА МАВЖУД ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ

Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонаси 1943 йилда диний идора асосчиси, муфтий Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон (1860 – 1957 йй.) томонидан ҳадя қилинган мингдан ортиқ қўлёзма китоблар асосида ташкил этилган. Ҳозирда кутубхонада 20.000га яқин диний ҳамда дунёвий илмларга оид китоблар сақланади, шундан 3.000га яқинини қўлёзма китоблар ташкил этади. Учинчи халифа Усмон ибн Аффон (р.а.) буйруғига асосан милодий 644 – 648 йилларда кийик терисига кўчирилган Қуръони карим кутубхонада сақланаётган қўлёзмаларнинг энг қадимийси ҳисобланади. Ўша даврда жами олти дона мусҳаф кўчиртилган бўлиб, шулардан ер юзида китоб шаклида сақланган ягона нусха мазкур кутубхонадаги мусҳафдир.

Кутубхона фондида Маҳмуд Замахшарийнинг қўлёзма нусхаси сақланаётган 2 та асари мавжуд. Булар “Кашшоф” ҳамда “Рабиъу-л-аброр” асарларидир. Улардан **“Кашшоф”** асари кутубхонанинг нодир қўлёзмаси ҳисобланади ҳамда музей экспонати сифатида кўрғазмада туради. Қуйида мазкур кутубхонада мавжуд аллома асарларининг қўлёзма, тошбосма ва нашр нусхалари хусусида сўз юритилади.

“Кашшоф” асарининг қўлёзма нусхаси

Кутубхона фондида Маҳмуд Замахшарийнинг қўлёзма нусхаси сақланаётган 2 та асаридан бири **“Кашшоф”** асари, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, кутубхонанинг нодир қўлёзмаси ҳисобланади. Мазкур қўлёзма **317** инвентарь рақам остида сақланади. У араб тилида бўлиб, ҳижрий 694 йилда насх хатида кўчирилган. Хатотнинг номи маълум эмас. Қўлёзма 320 саҳифадан иборат, картон муқовали, ўлчами 29x17 см.

“Рабиъу-л-аброр” асарининг қўлёзма нусхаси

Кутубхонада қўлёзма нусхаси мавжуд иккинчи асар бу – **1490** инвентарь рақам остида сақланадиган **“Рабиъу-л-аброр”** асари. У картон муқовали, умумий ҳажми 402 варақ, ўлчами 26x17 см. Қўлёзма ёмон ҳолатда, унинг ҳар бир саҳифаси таъмирланган бўлишига қарамай, аксарият саҳифалар тешилган, баъзи саҳифаларда асарнинг матн қисми ўчиб кетган, асарнинг титул варағи йўқолган (24-25-расмларга қаранг).

Ҳар бир саҳифага қизил ҳамда кўк сиёҳ билан жадвал тортилган, унинг ичида чиройли насх хатида майда ҳарфларда асар матни берилган. Матн ичида берилган Қуръони карим оятлари, ҳадисларни ажратиб қўйиш учун тагига қизил сиёҳ билан чизиқ тортилган. Саҳифалар пойгирланган (26-27-расмларга қаранг).

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ДИНИЙ ИДОРАСИ КУТУБХОНАСИДА МАВЖУД ТОШБОСМА НУСХАЛАРИ

“Кашшоф” асарининг тошбосма нусхалари

Мазкур кутубхона фондидаги тошбосма нусхалари кўп ҳисобланган асарлардан бири бу – Замахшарийнинг “*Кашшоф*” тафсири. Бугунги кунда кутубхонанинг “Тафсир” бўлимида “Кашшоф” асарининг турли қисмларининг жами 16 та тошбосма нусхалари сақланади. Тошбосмаларнинг барчаси араб тилида. Қуйида уларни инвентарь рақамлар кетма-кетлиги бўйича кўриб чиқамиз.

249-Б – ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида тайёрланган. Ҳажми 524 бет, ўлчами 19x28 см. Тошбосма жуда яхши сақланган, нисбатан янги ҳисоблангани учун ҳам жилди замонавий кўринишга эга.

Унда асарнинг биринчи жилди (الجزء الاول (ал-жузъу-л-аввал) берилган. Асар 19 бетдан иборат муқаддимага эга. Нусханинг 19-бетидан “Фотиҳа сураси”нинг тафсири бошланган. Асарнинг мазкур қисмида жами 7 та суранинг (*Фотиҳа, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Анъом, Аъроф*) тафсири келтирилган. Баъзи суралар тафсири 35 бетни ташкил этса, айримлариники 232 бетдан иборат. Қуйида келтирилган асарнинг фикҳристидан буни яққол кўриш мумкин:

5-жадвал

“Кашшоф” асарининг 249-Б инвентарь рақам остидаги тошбосма нусхасида тафсир қилинган сураларнинг номи ҳамда улар тафсир қилинган саҳифалар

№	Суранинг номи	Сура тафсир қилинган саҳифалар
1.	<i>Фотиҳа</i>	19 – 40 (21 бет)
2.	<i>Бақара</i>	60 – 292 (232 бет)
3.	<i>Оли Имрон</i>	292 – 343 (51 бет)
4.	<i>Нисо</i>	343 – 402 (59 бет)
5.	<i>Моида</i>	402 – 443 (41 бет)
6.	<i>Анъом</i>	443 – 478 (35 бет)
7.	<i>Аъроф</i>	478 – 523 (46 бет)

Китобнинг охирига *“Асарнинг биринчи қисми тамом бўлди, унинг иккинчи қисми Анфол сураси билан бошланади”*, деб ёзиб қўйилган.

250-Б – ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида чоп этилган. Ҳажми 731 бет, ўлчами 19,5x27,5 см. Тошбосма анча эскирган, картон муқовага ҳам зарар етган. Дастлабки варақлар тешилган, нусхасининг охириги йиртилган саҳифалари кейинчалик таъмирланган.

Тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثانى) (жузъу-с-сани) берилган. Тошбосма 19-сура Марям сурасининг тафсири билан бошланиб, 114-сура – Нос сурасининг шарҳи билан якунланган. Асарнинг мазкур қисмида жами 96 та суранинг тафсири келтирилган. Ҳошияда асарда ёзилган шарҳлар берилган. Ундан ташқари баъзи саҳифаларда кейинчалик сиёҳ билан киритилган шарҳлар ҳам бор.

Мазкур тошбосмада “Кашшоф” асарининг давомида (“Кашшоф”нинг охириги бети 576-бет) 165 бетдан иборат аллома Муҳибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган.

255-Б – тошбосманинг нашр йили номаълум, у Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган бўлиб, умумий ҳажми 581 бет, ўлчами 19x28 см. Эскирган картон муқовали.

Мазкур тошбосмада асарнинг биринчи қисми (الجزء الاول) (ал-жузъу-л-аввал) берилган. Тошбосманинг титул варағидан олдин фикрист келтирилган. Унга кўра, тафсир Фотиҳа сураси билан бошланиб, 18-сура – Каҳф сураси билан тугайди. Асарнинг мазкур қисмида жами 18 та суранинг тафсири келтирилган.

Баъзи саҳифаларнинг ҳошиясида берилган шарҳлар жадвал ичидаги матндан кўпроқ. Айрим саҳифаларда кейинчалик сиёҳ билан киритилган шарҳлар ҳам бор.

Нусханинг охириги бетига *“Асарнинг биринчи қисми тугади, иккинчи қисм Марям сураси билан бошланади”*, деб ёзиб қўйилган.

Тошбосманинг нашр этилган йили кўрсатилмаган, лекин, фикримизча, мазкур тошбосма фонддаги 250-Б инвентарь рақам остида сақланаётган нусханинг биринчи қисми ҳисобланади. Нашриётнинг битталиги, қисмлардаги сураларнинг кетма-кетлиги, қоғоз тури, ёзув тури, жадвалларнинг берилиши, титул

варақдаги безаклар каби жиҳатлар бунга далил бўла олади. Шу маълумотларга таянган ҳолда “Кашшоф” асарининг мазкур тошбосма нусхаси ҳам ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда тайёрланган, дейиш мумкин.

256-Б – ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида чоп этилган. Тошбосма 492 бетдан иборат, ўлчами 19x28 см. Картон муқовага зарар етгани ҳисобга олинмаса, тошбосма яхши сақланган.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثانى) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Тошбосма 8-сура – Анфол сурасининг тафсири билан бошланиб, 37-сура – Соффот сурасининг шарҳи билан яқунланган. Асарнинг мазкур қисмида жами 30 та суранинг тафсири келтирилган.

Ҳошияда батафсил шарҳлар келтирилган. Фихрист китобнинг сўнгги 492-саҳифасида берилган.

261-Б – ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида тайёрланган. Тошбосма 522 саҳифадан иборат, ўлчами 19x28 см. Тошбосма анча эскирган, картон муқовага ҳам зарар етган, охири саҳифалари йўқ.

Мазкур тошбосмада асарнинг биринчи қисми (الجزء الاول) (ал-жузъу-л-аввал) берилган. У Фотиҳа сурасининг тафсири билан бошланиб, 7-сура – Аъроф сурасининг шарҳи билан яқунланган, бироқ юқорида қайд этганимиздек, нусханинг сўнгги бетлари йўқлиги сабаб Аъроф сурасининг тафсири ҳам чала. Фикримизча, мазкур қисмда яна бир неча суранинг тафсири бўлган, аммо сўнгги бетлар йиртилганлиги боис улар тошбосмада мавжуд эмас. Асарда жами 7 та суранинг тафсири мавжуд. Ҳошияда шарҳлар берилган.

262-Б – ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида тайёрланган бўлиб, умумий ҳажми 460 саҳифа, ўлчами 19x28 см. Тошбосма анча эскирган, картон муқовага ҳам зарар етган. Нусханинг охири саҳифасида матн қисми йиртилган.

Мазкур тошбосмада асарнинг учинчи қисми (الجزء الثالث) (ал-жузъу-с-салис) берилган бўлиб, унда 38-сура – Сод сурасидан 114-сура – Нос сурасигача тафсир қилинган. Асарнинг мазкур

қисмида жами 76 та суранинг тафсири келтирилган. Ҳошияда шарҳлар берилган.

Фихрист тошбосманинг “Кашшоф” асари тугаган саҳифаси, яъни 304-саҳифада берилган. Асар давомида (“Кашшоф” асарининг охири бети 304-бет) 156 бетдан иборат аллома Муҳибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган. Асар ҳамда шарҳ биргаликда тошбосманинг умумий ҳажмини, яъни 460 бетни ташкил этган.

403-Б – тошбосманинг нашр этилган йили номаълум, “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 739 бет, ўлчами 19x28 см. Тошбосма жуда яхши сақланган. Картон жилд ҳам яхши ҳолатда.

Мазкур тошбосмада асарнинг биринчи қисми (الجزء الاول (ал-жузъу-л-аввал) берилган. Асар 39 бетлик муқаддима билан бошланган. Асарнинг 37-саҳифасидан Фотиҳа сурасининг тафсири бошланган. Асарда 18 та суранинг (сўнгги тафсир 18-сура – Каҳф сурасининг тафсири) тафсири мавжуд. Тошбосманинг ҳар бир саҳифасига пойгир қўйилган.

Тошбосманинг аксарият саҳифаларида ҳошияда берилган шарҳлар жадвал ичидаги матндан ҳам кўп. Тошбосманинг титул варағида асар ҳошиясида берилган шарҳлар олим, аллома Али ибн Муҳаммад ибн Али Саид Зайниддин Абу Ҳасан Ҳусайний Журжоний (вафоти 816 ҳижрий) ҳамда имом Носириддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мунир Искандарий Моликийга (вафоти 683 ҳижрий) мансуб эканлиги кўрсатиб ўтилган.

Асарнинг сўнгги 739-саҳифасига “*Асарнинг биринчи қисми тамом бўлди, иккинчи қисм Марям сураси билан бошланади*”, деб ёзиб қўйилган.

404-Б – ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 732 бет, ўлчами 19,5x27,5 см. Тошбосма яхши сақланган.

Тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثانى (жузъу-с-сани) берилган. Тошбосма 19-сура Марям сурасининг тафсири билан бошланиб, 114-сура – Нос сурасининг шарҳи билан яқунланган. Асарнинг мазкур қисмида жами 96 та суранинг тафсири келтирилган. Ҳошияда шарҳлар берилган. Тошбосманинг ҳар бир саҳифаси пойгирланган.

Мазкур тошбосмада “Кашшоф” асари 576 бетдан иборат, унинг давомида 156 бетдан иборат аллома Муҳибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган.

483-Б – ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 576 бет, ўлчами 18x27 см. Тошбосма анча эскирган, картон муқовага ҳам зарар етган. Айрим саҳифалар йиртилган.

Тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثانى) (жузъу-с-сани) берилган бўлиб, у 19-сура Марям сурасининг тафсири билан бошланиб, 114-сура – Нос сурасининг шарҳи билан яқунланган. Асарнинг мазкур қисмида жами 96 та суранинг тафсири келтирилган. Ҳошияда шарҳлар берилган.

675-Б – ҳижрий 1306 / милодий 1888 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 740 бет, ўлчами 19x28 см. Тошбосма жуда яхши сақланган. Картон жилд ҳам яхши ҳолатда.

Мазкур тошбосмада асарнинг биринчи қисми (الجزء الاول) (ал-жузъу-л-аввал) берилган. Асарда Фотиҳа сурасидан 18-сура – Каҳф сурасигача тафсир қилинган. Унда жами 18 та суранинг тафсири мавжуд. Тошбосманинг аксарият саҳифаларида ҳошияда берилган шарҳлар жадвал ичидаги матндан ҳам кўп.

729-Б – ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида чоп этилган, умумий ҳажми 536 бет, ўлчами 18x27 см. Тошбосма ёмон ҳолатда, унинг айрим саҳифалари таъмирланиб, тикланган. Картон муқова ҳам яроқсиз ҳолда. Асарнинг Марям, Тоҳо, Анбиё сураларининг тафсири берилган дастлабки 40 та саҳифаси йўқ. Тошбосма 41-саҳифадан – Анбиё сураси тафсирининг давомидан бошланган. Аслида асар 576 бетдан иборат бўлган.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثانى) (ал-жузъу-с-сани) берилган бўлиб, у 21-сура – Анбиё сурасининг (боши йўқ) тафсири билан бошланиб, 114-сура – Нос сурасининг шарҳи билан яқунланган. Аксарият саҳифаларда ҳошияда шарҳлар берилган.

811-Б – ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 732 бет,

ўлчами 19,5x27,5 см. Тошбосманинг дастлабки ва сўнги саҳифалари, шунингдек, картон муқоваси таъмирланган.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثانى) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Асарда 19-сура – Марям сурасидан 114-сура – Нос сурасигача тафсир қилинган. Унда жами 96 та суранинг тафсири мавжуд. Аксарият саҳифалар ҳошиясида шарҳлар берилган. Баъзи саҳифаларда сиёҳда киритилган шарҳлар ҳам бор.

Тошбосмада “Кашшоф” асарининг давомида (“Кашшоф” асари 576 бетдан иборат) 156 бетдан иборат аллома Муҳибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган. Асар ҳамда шарҳ биргаликда тошбосманинг умумий ҳажмини, яъни 732 бетни ташкил этган.

812-Б – ҳижрий 1308 / милодий 1890 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 730 бет, 19,5x27,5 см. Тошбосма жуда яхши сақланган.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثانى) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Асарда 19-сура – Марям сурасидан 114-сура – Нос сурасигача тафсир қилинган. Унда жами 96 та суранинг тафсири мавжуд. Ҳошияда шарҳлар берилган.

Мазкур тошбосмада ҳам “Кашшоф” асарининг давомида (“Кашшоф” асари 574 бетдан иборат) 156 бетдан иборат аллома Муҳибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган. Асар ҳамда шарҳ биргаликда тошбосманинг умумий ҳажмини, яъни 730 бетни ташкил этган.

813-Б – ҳижрий 1308 / милодий 1890 йилда Мисрнинг “Шарқия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 732 бет, ўлчами 19,5x27,5 см. Тошбосма яхши сақланган. Картонли муқова.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثانى) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Асарда 19-сура – Марям сурасидан 114-сура – Нос сурасигача тафсир қилинган. Унда жами 96 та суранинг тафсири мавжуд. Ҳошияда шарҳлар берилган.

Мазкур тошбосмада аввал 156 бетдан иборат аллома Муҳибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган, кейин тошбосманинг 157-бетидан бошлаб “Кашшоф” асари келтирилган. “Кашшоф” асари 576 бетдан иборат. Асар ҳамда

шарҳ биргаликда тошбосманинг умумий ҳажмини, яъни 732 бетни ташкил этган.

832-Б – ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 492 бет, ўлчами 19x28 см. Тошбосма яхши сақланган. Картонли муқова.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثانى) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Тошбосма 8-сура – Анфол сурасининг тафсири билан бошланиб, 37-сура – Соффот сурасининг шарҳи билан яқунланган. Ҳошияда шарҳлар берилган. Асарнинг мазкур қисмида жами 30 та суранинг тафсири келтирилган.

Асарнинг охири 490-бетига “*Асарнинг иккинчи қисми тугади, учинчи қисм Сод сураси билан бошланади*”, деб ёзиб қўйилган.

1010-Б – бу “Кашшоф” асарининг кутубхона фондидаги охири тошбосма нусхаси бўлиб, ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг “ал-Кубра-л-амирия” нашриётида тайёрланган, умумий ҳажми 492 бет, ўлчами 19x28 см. Тошбосма, картонли муқова ёмон ҳолатда. Дастлабки ва сўнгги саҳифалар йиртилган, аммо матн қисмига шикаст етмаган. Тошбосманинг ҳар бир саҳифаси пойгирланган.

Мазкур тошбосмада асарнинг иккинчи қисми (الجزء الثانى) (ал-жузъу-с-сани) берилган. Ҳошияда шарҳлар берилган бўлиб, у 8-сура – Анфол сурасининг тафсири билан бошланиб, 37-сура – Соффот сурасининг шарҳи билан яқунланган. Асарнинг мазкур қисмида жами 30 та суранинг тафсири келтирилган.

Асарнинг охири 490-бетига “*Асарнинг иккинчи қисми тугади, учинчи қисм Сод сураси билан бошланади*”, деб ёзиб қўйилган.

Юқоридаги маълумотларни умумлаштирган ҳолда шуни айтиш мумкинки, кутубхонанинг тафсир бўлимида “Кашшоф” асарининг 16 та тошбосма нусхаси сақланмоқда. Ҳеч бир тошбосмада асарнинг тўлиқ варианты берилмаган. 1 та нусхада асарнинг ёки биринчи, ёки иккинчи, ёки учинчи жилди келтирилган. Тошбосмаларнинг барчаси Мисрдаги Шарқия ҳамда ал-Кубра-л-амирия нашриётлари томонидан тайёрланган. Тошбосмаларнинг биттаси ҳижрий 1306 / милодий 1888 йилда,

бештаси ҳижрий 1307 / милодий 1889 йилда, иккитаси ҳижрий 1308 / милодий 1890 йилда ҳамда 6 таси ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда чоп этилган. Иккита тошбосманинг нашр йили маълум эмас. Тошбосмаларни қиёсий ўрганиш натижасида қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

1) кутубхонада 403-Б, 255-Б, 675-Б инвентарь рақамлар остида сақланадиган тошбосмалар бир хил бўлиб, улар Шарқия нашриёти томонидан турли йилларда тайёрланган. Уларда асарнинг биринчи жилди келтирилган. Мазкур жилдда Фотиҳа сурасидан Каҳф сурасигача бўлган суралар тафсир қилинган. 483-Б, 729-Б, 250-Б, 404-Б, 811-Б, 812-Б, 813-Б инвентарь рақамлар остидаги тошбосмаларда эса асарнинг иккинчи жилди берилган бўлиб, уларнинг барчаси Марям сурасининг тафсири билан бошланиб, сўнгги сура – Нос сурасининг шарҳи билан якунланади. Биргина фарқли жиҳат шундаки, 483-Б, 729-Б инвентарь рақамлар остидаги тошбосмалар сўнггида Муҳибуддин Афандининг асарга ёзган шарҳи берилмаган;

2) кутубхонадаги қолган олтита тошбосма ҳижрий 1318 / милодий 1900 йилда Мисрнинг ал-Кубра-л-амирия нашриётида тайёрланган. 249-Б, 261-Б инвентарь рақам остида асарнинг биринчи жилди, 256-Б, 832-Б, 1010-Б – иккинчи жилди, 262-Б инвентарь рақамда эса асарнинг учинчи жилди сақланади.

Мазкур маълумотларни яққолроқ кўриш учун қуйида берилган б-жадвалга мурожаат этиш мумкин. Мазкур жадвал тошбосмаларнинг нашр йили ҳамда уларда берилган жилдлар кетма-кетлиги бўйича тузилди.

б-жадвал

**“Кашиоф” асарининг
Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси кутубхонасида
мавжуд тошбосма нусхаларининг қисқача библиографик
кўрсаткичлари**

№	Инвентарь рақам	Нашр этилган йили	Нашр этилган жойи	Нашриёт номи	Варақлар сони	Ўлчами (см)	Жилд	Тафсир қилинган суралар номи
1.	403-Б	-	Миср	Шарқия	739	19x28	1	Фотиҳа – Каҳф
2.	255-Б	-	Миср	Шарқия	581	19x28	1	Фотиҳа – Каҳф
3.	675-Б	1306 ҳ. 1888 м.	Миср	Шарқия	740	19x28	1	Фотиҳа – Каҳф

4.	483-Б	1307 ҳ. 1889 м.	Миср	Шарқия	576	18x27	2	Марям – Нос
5.	729-Б	1307 ҳ. 1889 м.	Миср	Шарқия	536	18x27	2	Марям – Нос (бошида 40 бет йўқ)
6.	250-Б	1307 ҳ. 1889 м.	Миср	Шарқия	731	19,5x27,5	2	Марям – Нос + шарҳ
7.	404-Б	1307 ҳ. 1889 м.	Миср	Шарқия	732	19,5x27,5	2	Марям – Нос + шарҳ
8.	811-Б	1307 ҳ. 1889 м.	Миср	Шарқия	732	19,5x27,5	2	Марям – Нос + шарҳ
9.	812-Б	1308 ҳ. 1890 м.	Миср	Шарқия	730	19,5x27,5	2	Марям – Нос + шарҳ
10.	813-Б	1308 ҳ. 1890 м.	Миср	Шарқия	732	19,5x27,5	2	Марям – Нос + шарҳ
11.	249-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	524	19x28	1	Фотиҳа - Аъроф
12.	261-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	522	19x28	1	Фотиҳа - Аъроф
13.	832-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	492	19x28	2	Анфол – Соффот
14.	1010-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	492	19x28	2	Анфол – Соффот
15.	256-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	492	19x28	2	Анфол – Соффот
16.	262-Б	1318 ҳ. 1900 м.	Миср	ал-Кубра- л-амирия	460	19x28	3	Сод – Нос + шарҳ

“Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис” асарининг тошбосма нусхалари

Маҳмуд Замахшарийнинг мазкур кутубхона фондида тошбосма нусхалари сақланадиган асарларидан яна бири бу – “*ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис*” асари. Аслида бу асар уч жилдлик бўлиб, кутубхонада унинг иккинчи ва учинчи жилдлари мавжуд. **548-В** инвентарь рақам остида 484 бетлик иккинчи жилд, **549-В** инвентарь рақам остида эса 535 бетлик учинчи жилд сақланади. Ҳар икки тошбосма ҳам араб тилида бўлиб, хижрий 1366/милодий 1947 йилда Қоҳиранинг “Дору-л-кутуби-л-арабия” нашриётида тайёрланган. Тошбосмалар 19x27 см ўлчамга эга. Тошбосма яхши сақланган. Қоғоз муқова. Ҳошияда шарҳлар берилган.

Асарнинг иккинчи жилди сод ҳарфи билан бошланиб, лом ҳарфи билан тугайди. Учинчи жилд эса мим ҳарфи билан бошланиб, ёй ҳарфи билан якунланган. Мазкур жилднинг 235 – 535-бетларида асарда учрайдилар жой номлари, алломаларнинг

исми шарифлари, унда фойдаланилган шеърий парчалар, мақол ва фразеологизмлар, грамматик терминлар кўрсаткичлари келтирилган.

“Муфассал” асарининг тошбосма нусхаси

Кутубхонада тошбосма нусхаси мавжуд яна бир асар бу **30-Л** инвентарь рақам остидаги **“Муфассал”** асаридир. Асар араб тилида. Умумий ҳажми 311 бет, ўлчами 20x33. Тошбосма Конбур шаҳрида Шайх Аҳмад Али идораси қошидаги Мажидия нашриётида чоп этилган (*28 – 29-расмларга қаранг*). Нашр йили номаълум. Тошбосманинг ҳар бир саҳифаси жуда чиройли жадвал ва нақшлар билан безатилган. Унда асосий матн жадвал ичида чиройли насх хатида берилган. Ҳошиядаги шарҳлар эса нисбатан майдароқ настаълиқ хатида келтирилган. Айрим саҳифаларда эса асосий матн берилган жадвалларга қўшимча жадваллар қилинган ҳамда у ерда ҳам асарга ёзилган шарҳлар киритилган. Ҳатто баъзи саҳифаларда асосий матн орасида майда хатда ёзилган изоҳларни кўриш мумкин (*30-расмга қаранг*). Бу жиҳатларнинг барчаси асарнинг машҳурлигидан далолат беради. Бироқ айрим саҳифаларда матн хира тушган, ҳатто майда настаълиқ хатидаги шарҳларни ўқиб бўлмайди.

“Унмузаж” асарининг тошбосма нусхаси

Кейинги тошбосма бу алломанинг **“ал-Унмузаж”** асари бўлиб, у **282-Л** инвентарь рақам остида сақланади (*31-расмга қаранг*). Асар араб тилида. Тошбосма хижрий 1315 / милодий 1897 йилда Қозонда Император университети нашриётида чоп этилган. Умумий ҳажми 172 бет, ўлчами 18,5x26. Тошбосма ёмон аҳволда. Айрим саҳифалар чиқиб кетган. Тошбосма таъмирга муҳтож. Унинг дастлабки ва охириги саҳифалари йиртилган, аммо матн қисмига путур етмаган.

Асар бошида Аллоҳ таолога ҳамд, пайғамбар Муҳаммад(с.а.в.)га наът билан бошланган муқаддима берилган. Асар ҳар бир саҳифада жадвал ичида насх хатида каттароқ ҳарфлар билан берилган, шарҳлар эса ҳошияда настаълиқ хатида

майдароқ ҳарфлар билан берилган (32-расмга қаранг). Тошбосманинг айрим саҳифаларида ёзув хирароқ тушган. Тошбосманинг ҳар бир саҳифаси пойгирланган.

“Асосу-л-балоға” асарининг тошбосма нусхаси

Кутубхонада тошбосма нусхаси сақланадиган сўнгги асар “Асосу-л-балоға” асари бўлиб, унинг инвентарь рақами 87-Ж. Тошбосма ҳижрий 1299/ милодий 1882 йилда Мисрнинг “Ваҳбия” нашриётида чоп этилган. Асарнинг икки жилди бир китобга жамланган. Биринчи жилд 337, иккинчи жилд 370 саҳифадан иборат. Тошбосма пойгирланган (37-38-расмларга қаранг). Тошбосманинг баъзи саҳифаларида сиёҳ билан киритилган шарҳлар бор.

Асар аслида араб тилининг изоҳли луғати бўлиб, у араб алифбосига мувофиқ 28 ҳарфга бўлинган ҳамда жами 3742 та сўзни ўз ичига олади. Муаллиф ҳар бир ҳарф қисмини «боб» деб номлаган. Боблар, ўз навбатида, сўзнинг иккинчи ўзак ундошига мувофиқ қисмларга ажратилган ва улар «фасл» деб аталган. Ҳар бир фаслни ташкил этувчи луғат мақолалар ҳам, ўз навбатида, бош сўз ўзагининг учинчи, тўртинчи, бешинчи ундошларига мувофиқ алифбо тартибида жойлаштирилган.

Асарда луғат мақолалар жадвал ичида, луғат мақолаларнинг бош сўзи эса жадвалдан ташқарида – саҳифанинг хошия қисмида берилган (35-расмга қаранг). Унинг биринчи жилди “Ҳамза боби” (“باب الهمزة”) “Бобу-л-ҳамза”) билан бошланиб, “Шин боби” (“باب الشين”) “Бобу-ш-шин”) билан якунланган. Иккинчи жилд эса “Сод боби” (“باب الصاد”) “Бобу-с-сод”) билан бошланиб, “Йо боби” (“باب الياء”) “Бобу-л-йо”) билан тугаган. Боб номлари жадвал ичида асарнинг асосий матнидан ажратиб берилган (36-расмга қаранг).

Тошбосманинг титул varaғида келтирилган жумлада Замахшарийга берилган “Жору-л-лоҳ” (“Оллоҳнинг қўшниси”), “Аллома”, “Устозу-д-дунйа” (“Бутун дунё устози”), “Шайху-л-араб ва-л-ажам” (“Араб ва ажамлар шайхи”), “Соҳибу-л-Кашишоф” (“Кашишоф” асарининг муаллифи), “Фаҳру

Хаваразм” (“Хоразм фахри”) каби улуғ ва шарафли унвонлар санаб ўтилган (33-расмга қаранг):

تأليف الامام البارع جار الله العلامة استاذ الدنيا شيخ العرب و
العجم صاحب الكشف فخر خوارزم ابو القاسم محمود بن عمر
الزمخشري رحمه الله امين

Асар Аллоҳга ёзилган ҳамд ва Пайғамбар Муҳаммад(с.а.в.)га наът берилган муқаддима билан бошланган (34-расмга қаранг).

Тошбосмадаги асарнинг биринчи қисми тугаган саҳифада “Жоруллоҳ аллома Замахшарийнинг “Асосу-л-балоға” асарининг биринчи қисми тугади, унинг иккинчи қисми “Сод боби” билан бошланади”, деб ёзиб қўйилган (39-расмга қаранг).

Мазкур тошбосма асарнинг Ўзбекистондаги ягона нусхаси ҳисобланади. Шунинг учун асар ҳақида батафсил тўхталиб ўтамиз.

“Асосу-л-балоға” Замахшарийнинг нафақат луғатшуносликка оид асарлари орасида, балки унинг илмий меросида алоҳида ўрин тутади. Қолаверса, асар араб луғатшунослигида ҳам муҳим аҳамиятга эга асар сифатида эътироф этилади. А.Рустамовнинг фикрича, “Замахшарий ўзининг “Асосу-л-балоға” асари билан араб луғатшунослигини бир неча поғона юқори кўтарган”¹. Замахшарийнинг луғатшунослик соҳасига киритган бир қатор янгиликлари боис “Асосу-л-балоға” йирик шарқшунослар, тилшунослар, тарихчилар томонидан юқори баҳоланган. Унинг мазкур луғатда жорий қилган ютуқларидан бири – сўзларни уларнинг барча ўзак ундошларини ҳисобга олган ҳолда қатъий алифбо тартибида жойлаштирилганлигида кўринади. “Асосу-л-балоға”да бош сўзлар ундаги биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи ва бешинчи ўзак ундошларини ҳисобга олган ҳолда алифбо тартибида жойлаштирилган.

“Асосу-л-балоға”да Замахшарий яна бир янгиликка қўл урган. У луғатдаги сўзларни ўша даврда истеъмолда бўлган жумла ва иборалар таркибидан ажратмаган ҳолда берган. Бу усул

¹ Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: Фан, 1971. – Б.12.

сўз маъноларини ҳар томонлама ва батафсил изоҳлаш учун ўзига хос замин яратади. Сўзларни изоҳлаш учун келтирилган жумла ва иборалар ўша давр тил хусусиятларини, қонун-қоидаларини мукамал ўрганиш имкониятини беради. Замахшарий юқорида таъкидланган икки усулни ривожлантирар экан, мақсади луғатдан фойдаланувчиларга енгиллик яратиш эди. Шунингдек, у “Асосу-л-балоға”да араб адабий тилининг фасоҳатини акс эттиришга ҳаракат қилган. Муаллиф муқаддимада ёзишича, бу усул билан у сўзга чечан кишилар, етук адиблар етиштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Айнан шунинг учун муаллиф ўз асарини “Асосу-л-балоға”, яъни “Балоғат асослари”, деб номлаган. Луғатда муаллифнинг яна бир ютуғи шуки, у жумлалар ёрдамида сўзнинг ҳақиқий маъносини мажозий маъносидан ажратиб беради. Луғатда изоҳланган сўзларнинг деярли ярми мажозий маънога эга. Бу эса ўқувчига сўзни ҳар томонлама тушуниш имконини беради.

Замахшарийга мазкур асарни яратишда унинг тилшунослик, луғатшунослик, адабиётшунослик, тарих каби соҳаларда тўплаган билим ва тажрибалари яқиндан ёрдам берган. В.М.Белкиннинг фикрларига кўра, “Одатда, ўз луғатларида араб тили лексикасининг софлигини қайд этган ва уни кафолатлаган луғатшунослар грамматик масалалар билан шуғулланмаганлар. Фақатгина Замахшарий ҳам грамматика, ҳам луғатшуносликда оригинал асарлар ярата олган”¹.

Шу ўринда ас-Самаройй фикрларини хулоса сифатида келтириш мумкин: “Асосу-л-балоға” бошқа луғатлардан ажралиб турадиган луғатдир. Ундан аввал ҳам, кейин ҳам луғатшунослик илмида бундай услубда луғат тузилмаган. Бу луғат сўзларнинг жойлаштирилиши осонлиги билан ажралиб туради. Шу боисдан бошқа луғатлар унинг ўрнини боса олмайди. Агар бошқа луғатлар ўз кучини йўқотса ҳам, “Асосу-л-балоға” ўз кучида қолади”².

¹ Белкин В. М. Арабская лексикология. – М.: Изд-во Московского университета, 1975. – С. 164.

² فاضل صالح السمرعي. الدراسة النحوية عند الزمخشري. بغداد، ۱۹۷۰. - ۱۶۲ ص.

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ДИНИЙ ИДОРАСИ КУТУБХОНАСИДА МАВЖУД НАШР НУСХАЛАРИ

“Кашшоф” асарининг нашр нусхаси

Бугунги кунда кутубхонада *“Кашшоф”* асарининг 2 та жилдининг нашр нусхаси мавжуд. Бу тўрт жилдлик нашрнинг учинчи ва тўртинчи жилдлари бўлиб, уларнинг учинчи жилди (الجزء الثالث (ал-жузъу-с-салис) **496-Б** инвентарь рақам, тўртинчи жилди (الجزء الرابع (ал-жузъу-р-рабиъ) эса **629-Б** инвентарь рақам остида сақланади. Ўлчами 20x27,5 см. Нашрлар Байрутнинг “Дору-л-маърифат” нашриётида тайёрланган. Ҳар икки нусхада нашр йили кўрсатилмаган. Фикримизча, нашр йили асарнинг биринчи жилдининг титул varaғида берилган бўлган. Нашрнинг ҳар бир саҳифасининг юқори қисмида йирик насх ҳарфлари билан сура, унинг тагидан майда насх хати билан сура тафсири берилган. 496-Б инвентарь рақам остидаги учинчи жилд 572 саҳифадан иборат бўлиб, у 22-сура – Ҳаж сурасининг тафсири билан бошланиб, 49-сура – Ҳужурот сурасининг шарҳи билан якунланган. Нашрнинг мазкур қисмида жами 28 та суранинг тафсири келтирилган. Асарнинг сўнгги 572-саҳифасида *“Асарнинг учинчи қисми тугади, тўртинчи қисм Қоф сураси билан бошланади”*, деб ёзиб қўйилган.

496-Б инвентарь рақамли асарнинг тўртинчи жилди 50-сура – Қоф сурасининг тафсири билан бошланиб, 114-сура – Нос сурасининг шарҳи билан якунланган. Нашрнинг мазкур қисмида жами 66 та суранинг тафсири келтирилган.

Мазкур нашрда “Кашшоф” асари тугагач (“Кашшоф”нинг охирги бети 307-бет), 307-310-бетларда 4 бетлик Маҳмуд Замахшарийнинг автобиографиясига оид маълумотлар келтирилган. Унда алломанинг тўлиқ исми, насаби, туғилган жойи – Замахшар қишлоғининг тарихи, олим илмий меросининг йўналишлари, баъзи асарларининг мазмуни, шеърий асарларидан парчалар, ўлимининг сабаби кабилар ҳақида гапирилади. Нашрнинг 311-бетидан 567-бетигача аллома Муҳибуддин Афанди томонидан асарга ёзилган шарҳ берилган.

Юқорида келтирилган маълумотларни умумлаштириб оладиган бўлсак, кутубхонада бугунги кунда Маҳмуд Замахшарий қаламига мансуб 6 та асар, яъни “*Кашиоф*”, “*ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис*”, “*ал-Муфассал*”, “*ал-Унмузаж*”, “*Асосу-л-балоза*”, “*Рабиъу-л-аброр*” асарларининг жами 2 та кўлёмаси, 21 та тошбосмаси ҳамда 2 та нашр нусхаси мавжуд.

7-жадвал

Маҳмуд Замахшарийнинг Ўзбекистон муслмонлари диний идораси кутубхонасида сақланаётган асарлари

<i>Асар номи</i>	<i>Асарнинг фонdda мавжуд нусхалари сони</i>
<i>Кўлёмалар</i>	
<i>Кашиоф</i>	<i>1</i>
<i>Рабиъу-л-аброр</i>	<i>1</i>
<i>Тошбосмалар</i>	
<i>Кашиоф</i>	<i>16</i>
<i>Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис</i>	<i>2</i>
<i>Муфассал</i>	<i>1</i>
<i>Унмузаж</i>	<i>1</i>
<i>Асосу-л-балоза</i>	<i>1</i>
<i>Нашрлар</i>	
<i>Кашиоф</i>	<i>2</i>
<i>ЖАМИ: 6 та асар</i>	<i>2 та кўлёмма нусха 21 та тошбосма нусха 2 та нашр нусха</i>

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ИДОРАСИ
КУТУБХОНАСИДА САҚЛАНАЁТГАН ҚЎЛЁЗМА ВА
ТОШБОСМА НУСХАЛАРИДАН ЛАВҲАЛАР

24-расм. 1490 инвентарь рақам остида сақланаётган
“Рабиъу-л-аброр” асарининг қўлёзма нусхаси.

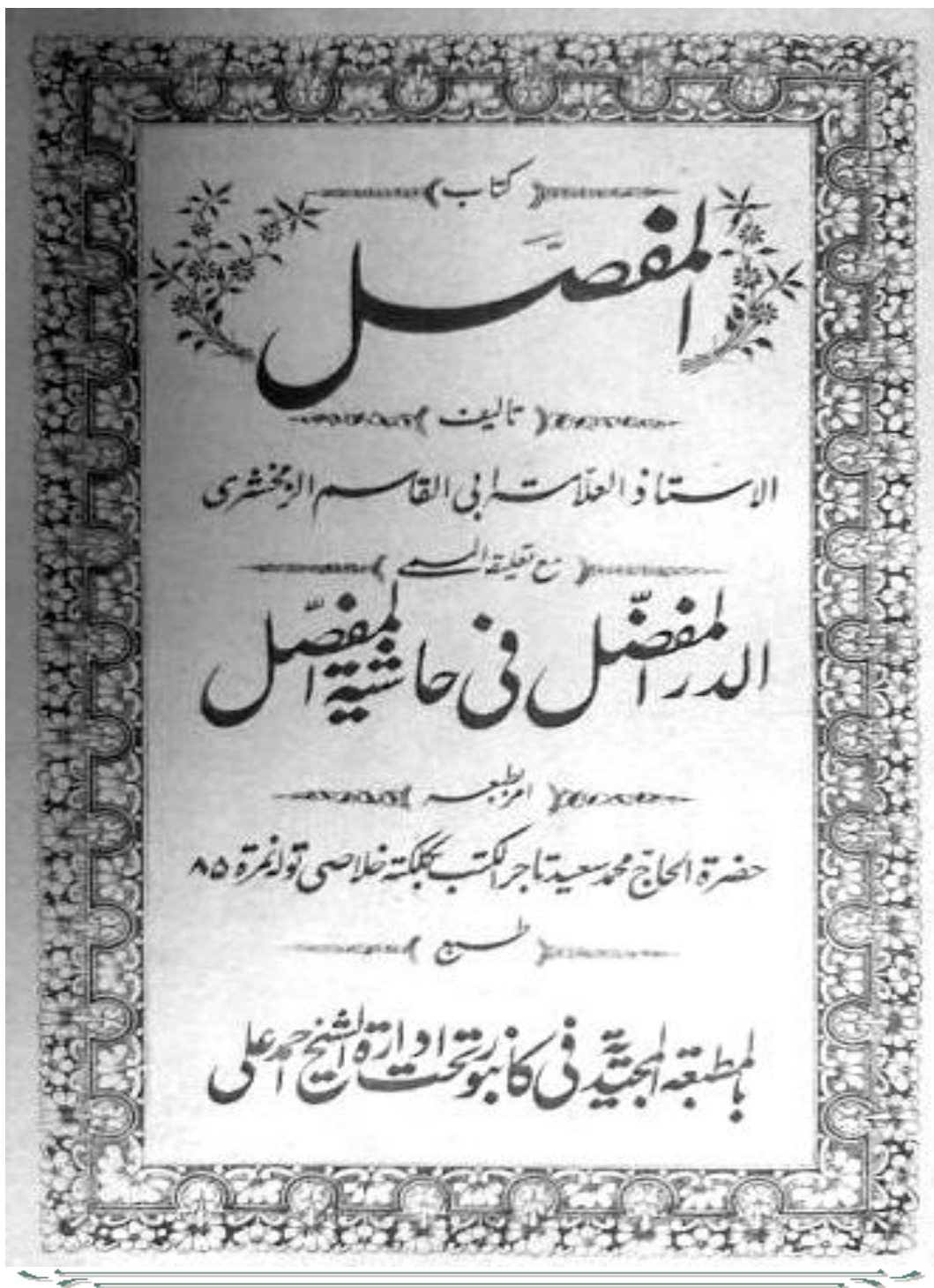
ما تريت بالدمع اجفانك او العنكة فضه ما يفر بصلحك لتسالك مكنوب في حكن ان
 لحن على العاقبات ان لا يغفل من اربع ساعات فانه فيها ينال ربه وسامته بها ما عليه
 وسامته يقضى الى احواله الذين يصد قور من جوب نفسه وسامته يغلى من نفسه وبين ذلك
 يعاجل ويجعل فان هذه السامه عونا لتلك الساعات واحكاما للقلوب ومن مل على من يحسن
 هذه القلوب ويتبعوا لها طريق الحكمة فانها تمل كما تمل الابدان في رواية ان هذه النفوس تمل
 وهذه القلوب تدثر فاتبعوا لها طريق الحكمة وملاها بها ومن ابن عباس انه كان يقول عند من يمل
 من دراسة العلم موصفاً فيقولون عند ذلك في الاخبار وفي الاشعار ومن ساعدته من زهير
 روي حوال القلوب نعى الذكر وعن سلمان الفارسي انما احسب نوبتي كما احسب نوبتي ومن اراد
 من بابك ان لا اذنان عجمه وللقلوب سلة ففرقوا بين الملكين بل هو يكن ذلك استحياتاً ومن عجز
 العريب روي الاذهان كما تروي الابدان ومن آخر تصك راحتك ان رفعتها اضطاعت
 وان نفعها ان قطعت سال الله ان يجعل جميع ما تصوم افكار نافي النفوس وتب طوي ايدنا
 في الطر من مشي به وجهه مترجى في رضوانه ما مؤننا معه حفظه روي عنه غفر له ان الموت
 كل حظ جسيم الموري زنا وكل خير عظيم الاولية الاوقات وذكر الدنيا والاخر الحسن بيان يوم
 اياك والتسوية فانك ليومك ولست لتعدك وان يك عندك فكن في عندك كما كنت في يومك
 وان سيكن عندك المستند من علي ما فرطت في يومك لتعد او كنت اقواما كان احدهم اتبع علي
 سنة علي ووجهه ودينه ولا يرجع فعل الصالحات الى عندا لعل فديانتي وانت فقيد فرعون تسمى
 قل من لم يتلخث الزمان الا ربع يقدم الحدتان نزل النعم بن المنذر تحت شجرة ليل هو فقال له
 علي بن زيد بها الملك اتدري ما تقول هذه الشجرة ثم انشا يقول ريت ركب قلنا حواجر ترحبون
 لغير بالما الزلال تراضوا عصفت لدهمهم وكذلك الدهر حوا لا بعد حالي فتعصم على النعم بن
 لبعضهم ايها الطيب الخريف ام ^{الرسول} القدين والخريف للنعم استاذ ابن الاعراب في بابها كلام
 اخوان ليس بين قوت وهم سيات الميراث في موضع انسان على يوم الجمعة لتليل الايام تلتسه
 وشهود وموعود ارا واسن اليوم ومثل اعرابي من افاضل الدهر فادعته ان السالك الدنيا من

25-рasm. 1490 инвентарь рақам остида сақланаётган
 “Рабиъу-л-аброр” асарининг қўлёзма нусхаси.

المنان فقيل للمنعم في ذلك فقال ما اتاقد منه وانا
لسعدى ولو انى اشاء كنت نفسى وصادا فى سواء
الحاسد والحزين لكنى الى نركات قوم هم الردساء والنيل
السجور

السجور فضل بلا مشق احد الرياسة الامير سيد وبنى وطوى
عيون الناس ومساويهم وكره ان يذكروا عندك احد بنى
ابراهيم بن ادهم كى ذنبا ولا تكن واسا فان الذنب
حجج لاسبالله عن مسكله هيبته له فى مالك بن انس با
هدى التقي وعز سلطان التقي هو الهيب وليس فى

26 – 27-расм. 1490 инвентарь рақам остида сақланаётган “Рабиъу-л-аброр” асарининг қўлёзма нусхасида пойгирларнинг берилиши.

28-расм. 30-Л инвентарь рақам остида сақланаётган
“Муфасссал” асарининг титул varaги.
Тошбосма Конбур шаҳрининг “Мажидия” нашириётида тайёрланган.

29-рasm. 30-Л инвентарь рақам остида сақланаётган
 “Муфассал” асарининг 61-саҳифаси.
 Тошбосма Конбур шаҳрининг “Мажидия” нашириетида тайёрланган.

30-расм. 30-Л инвентарь рақам остида сақланаётган “Муфассал” асарининг 5-саҳифаси.

Саҳифада асосий матн жадвал ичида йирик насх хатида берилган. Хошиядаги шарҳлар эса нисбатан майдароқ настаълиқ хатида келтирилган. Мазкур саҳифада асосий матн берилган жадвалларга қўшимча жадваллар чизилган ҳамда у ерда ҳам асарга ёзилган шарҳлар киритилган. Ҳатто асосий матн орасида майда хатда ёзилган изоҳларни кўриш мумкин.

31-расм. 282-Л инвентарь рақам остида сақланаётган
“Унмузаж” асарининг титул varaги.
Тошбосма 1897 йил Қозонда чоп этилган.

م (قوله يعنى يجوز ان يدخله الخ) يعنى ان المراد بالدخول هو صحة الدخول وجوازه لا دخوله بالفعل فلا يرد النقص باسم لم يدخل عليه حرف الجر نحو جاءى زيد وكذا التأويل فى اضيف ونون وعرف وجمع الاضداد فى الذكر من الاضافة والتعريف والتنوين التى لا يمتنع اجتماعها فى مادة بالفعل قريبة واضحة على ارادة الصحة مع سبق ذكرها فى البعض *
 م (قوله حرف الجر) قال بعض المحققين هذا لا يدل على اختصاص جر المضام اليه بالاسم فالاولى ان يقول ودخله الجر ليشتمل اختصاص الجرين كليهما اقول دخول الجر لفظى نحو زيد وتقدبرى نحو يعنى وكذا دخول حرف الجر لفظى كما مر وتقدبرى كما فى غلام زيد فمن قال دخله الجر يحتاج الى تعميم دخوله من اللفظى والتقدبرى ومن قال دخله حرف الجر يحتاج ايضا الى تعميم دخوله حرفه منها فلا ترجيح لاحدى العبارتين

﴿ ١٣ ﴾

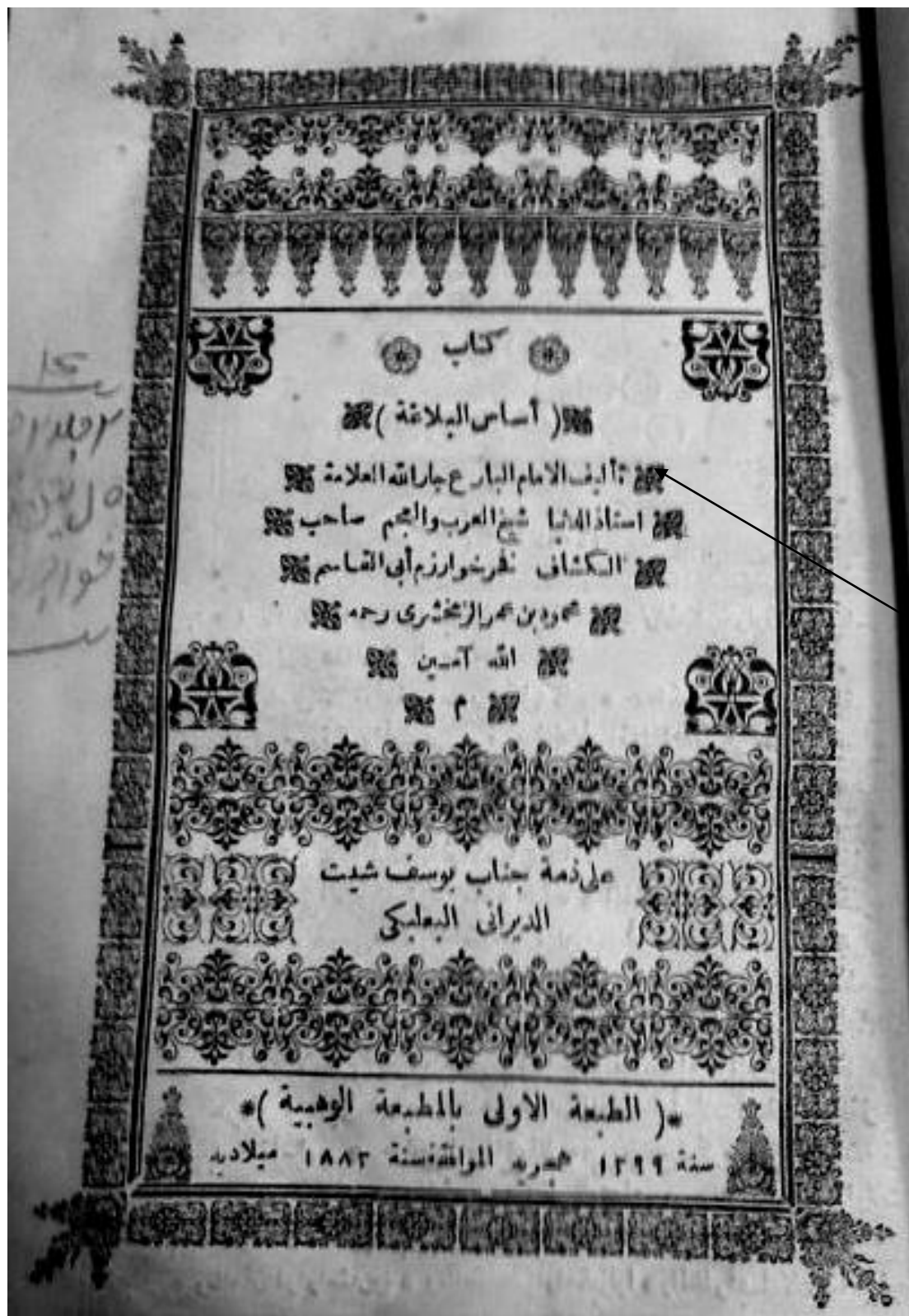
على الاخرى فى ارتكاب خلاف الظاهر *

م (قول ان يضاف الى غيره) يعنى من خواصه جواز كونه مضافا لا مضافا اليه فان الفعل قد يكون مضافا اليه نحو يوم ينفع الصادقين صدقهم وكذا الجرى نحو هذا يوم لا ينطقون هذا على المذهب المشهور واما على مذهب البعض فكلاهما اى كونه مضافا ومضافا اليه من خواصه فيقول المثالبين المذكورين بالمصدر اى يوم نفع الصادقين ويوم عدم نطقهم اعلم ان المراد بالضاف هو المضاف يتقدبر حرف الجر لا المطلق فلا يرد النقص بنحو مررت بزيد فان مررت مضاف الى زيد بلفظ حرف الجر * ه (قوله يعنى يجوز ان يدخله الالف واللام) والظاهر انه اختار مذهب الحليل وهو كون مجموع الالف واللام للتعريف دون مذهب سيبويه وهو كون اللام له فقط وكون

هو ما صح الحديث عنه يعنى يجوز ان يتخير عنه نحو خرج موسى فان موسى اسم قد اخبر عنه بالخروج * ودخله حرف الجر يعنى يجوز ان يدخله حرف الجر نحو مررت بعيسى فان عيسى اسم قد دخله الباء * وهو حرف الجر * واضيف يعنى يجوز ان يضاف الى غيره نحو غلامك فان الغلام اسم اضيف الى الكائن * وعرف يعنى يجوز ان يدخله الالف واللام نحو الرجل * ونون يعنى يجوز ان يدخله التنوين نحو زيد وعمرو فجميع

الهمزة همزة الوصل وقال بعض المحققين اراد المص بقوله عرف التعريف باحدى طرق التعريف العلمية والاشارة والاشارة وغير ذلك لان التعريف بكل منها من خصائص الاسم (اقول انت خير بان المص وغيره ما التزموا فى اوائل كتبهم ذكر جميع خواص الاسم مع ان صيغة عرف يدل على ان المراد بالمعرفة ما حصل ثانيا جعل المنكر معرفة فلا يشمل تعريف مثل العلم والمصير والاشارة وهو ظاهر وايضا قول المص فى الفصل وله خصائص منها جواز الاسناد اليه ودخول حرف التعريف قريبة على ذلك وهكذا دأب اكثر المصنفين فى هذا المقام * ٤ (قول فجميع هذه من خواص الاسم) الخواص جمع خاصة وخاصة الشئ ما يختص به اى لا يوجد فى غيره وهى على ضربين شاملة كالضحك بالقوة للانسان ومفارقة كالضحك بالفعل له والاسم له اصناف متعددة اسما الاجناس والاعلام والظروف والمصبرات وغير ذلك وكل واحد من الخواص لا يوجد فى كل واحد من الاصناف بالفعل ولا فى بعضها للزوم اجتماع الاضداد فى كل واحد منها لا يمتنع التنوين والام التعريف فى الاشارات مثلا بل بعضها يوجد فى بعضها اما بالفعل او بالقوة على ما سبق او بالترادى حتى لا يتخلو كل صنف من اصنافه عن

32-расм. 282-Л инвентарь рақам остида сақланаётган
 “Унмузаж” асарининг 13-саҳифаси.
 Тошбосма 1897 йил Қозонда чоп этилган.

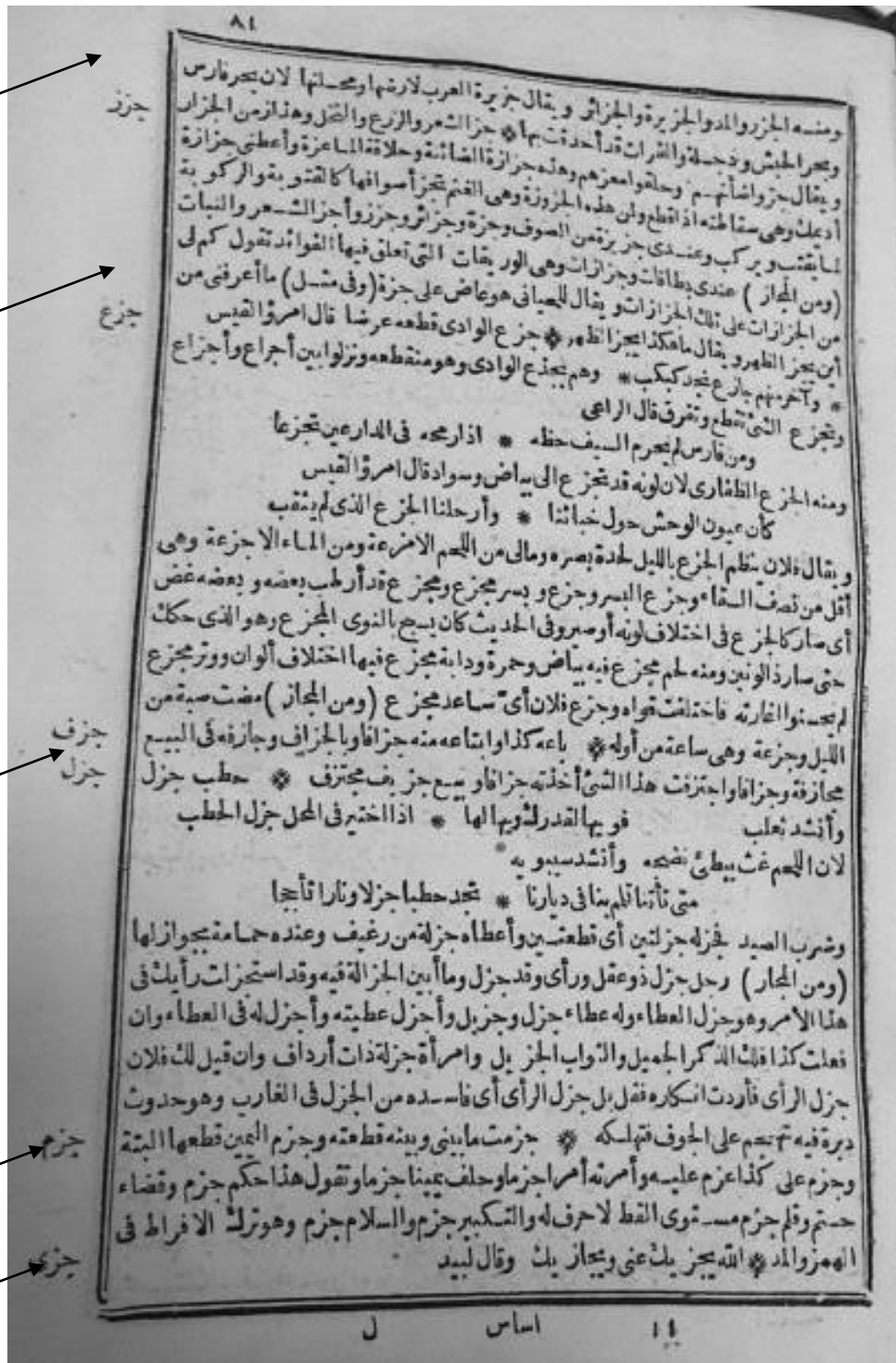

33-расм. 87-Ж инвентарь рақам остида сақланаётган “Асосу-л-балога” асарининг титул varaғи. Тошбосма ҳижрий 1299/милодий 1882 йилда Мисрнинг “Ваҳбия” наشريётда тайёрланган.

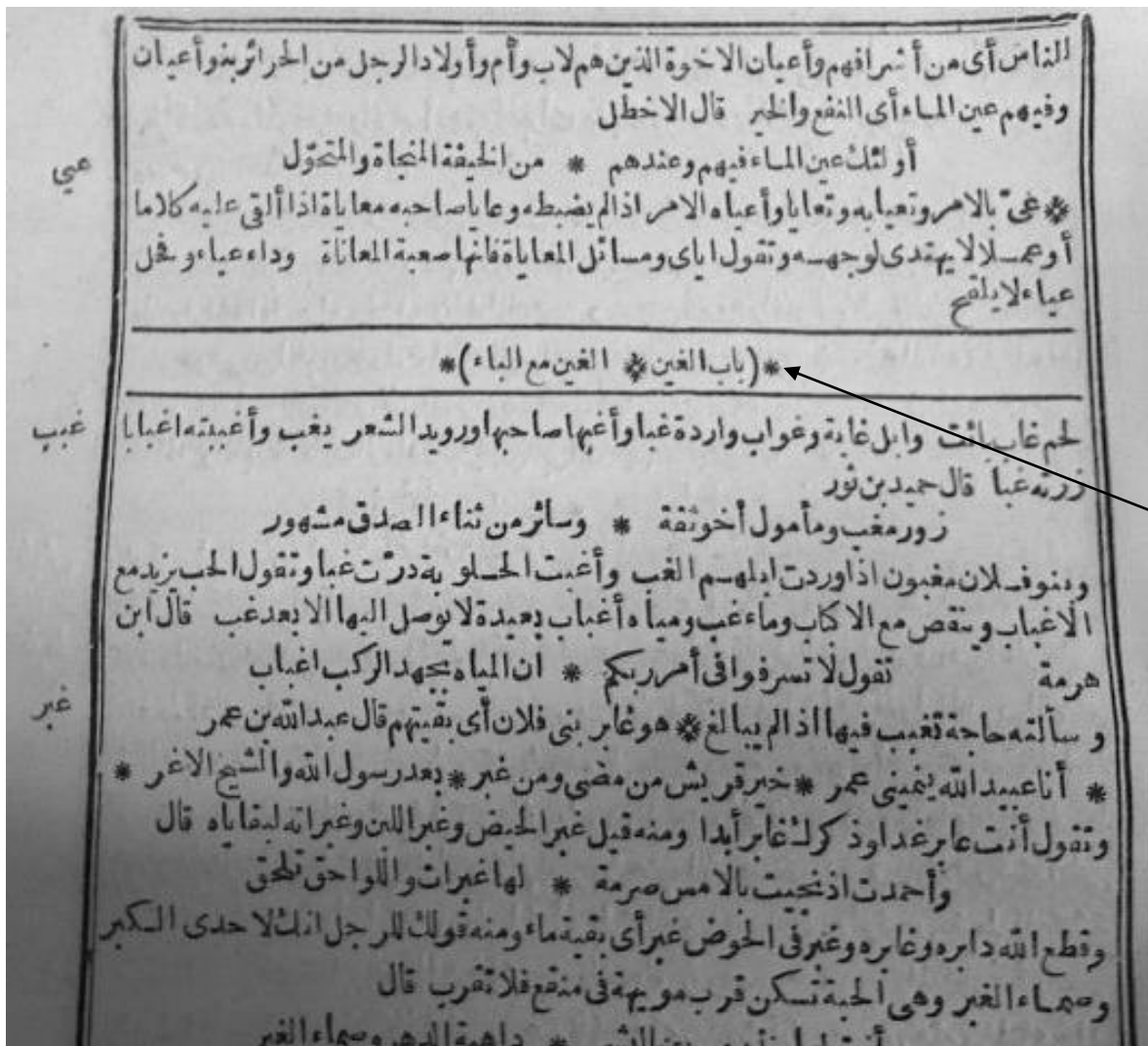
34-расм. 87-Ж инвентарь рақам остида сақланаётган “Асосу-л-балога” асарининг 2-саҳифасида берилган муқаддиманинг боши.

Тошбосма ҳижрий 1299/милодий 1882 йилда Мисрнинг “Ваҳбия” наширетида тайёрланган.

35-расм. 87-Ж инвентарь рақам остида сақланаётган
 “Асосу-л-балога” асарининг 81-саҳифаси.

Асар аслида араб тилининг изоҳли лугати бўлиб, унда лугат мақолалар
 жадвал ичиди, лугат мақолаларнинг бош сўзи эса жадвалдан ташиқарида –
 саҳифанинг ҳошия қисмида берилган.

36-расм. 87-Ж инвентарь рақам остида сақланаётган
“Асосу-л-балоза” асари.

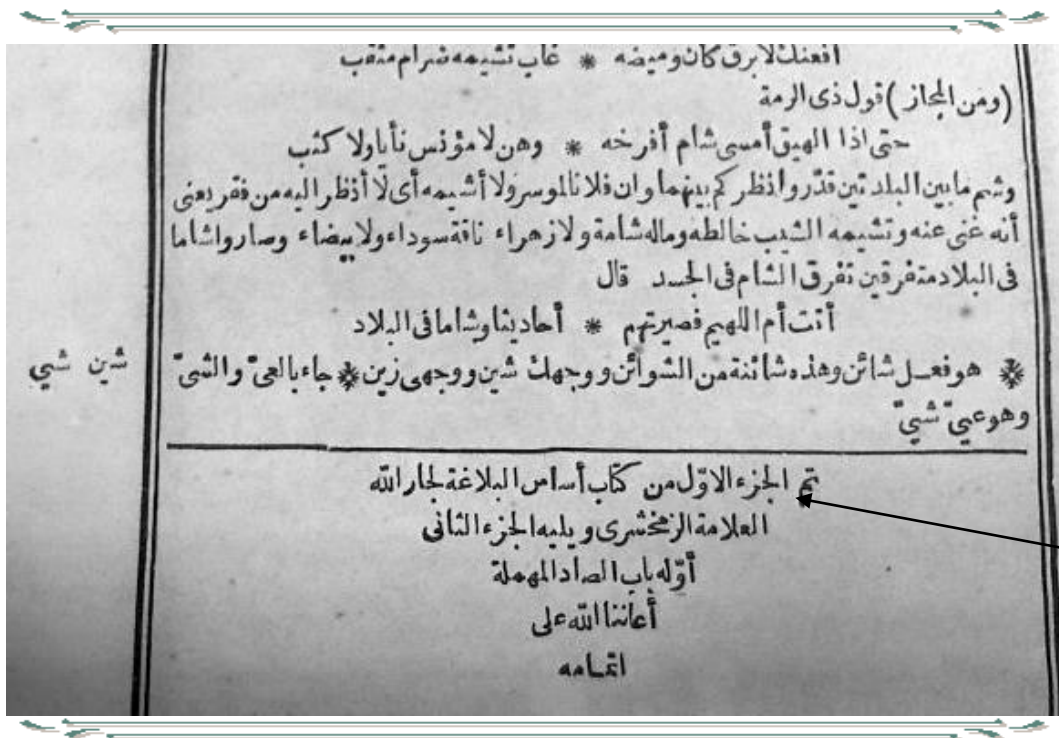
Асарнинг биринчи жилди “Ҳамза боби” (“باب الهمزة”) “Бобу-л-ҳамза”) билан бошланиб, “Шин боби” (“باب الشين”) “Бобу-ш-шин”) билан яқунланган. Иккинчи жилд эса “Сод боби” (“باب الصاد”) “Бобу-с-сод”) билан бошланиб, “Йо боби” (“باب الياء”) “Бобу-л-йо”) билан тугаган. Боб номлари жаadwal ичида асарнинг асосий матнидан ажратиб берилган.

وثمة مشاط يطير فيها الحن أي يسرع منها وهو من اسراع الشيط ويهتد لا يسرع انشواء
 حتى يسكن لسان النار * شيعته يوم رحيله وشايعتك على كذا ان اذعتك عليه وتشايعوا على
 الامر وهم شيعته وشيعه رأيا عه وهذا الغلام شيع أخيه ولشيعه وآتيك عدا أوشيعه قال
 قال الخليل غدا تم دعنا * أوشيعه أفلا تشيعنا
 وأتت عنده شهر اوشيع شهر وكان مع مائة رجل أوشيع ذال نور لوامر وضع كذا أوشيعه
 وشاع الحديث والسر وأشاعه صاحبه ورجل مشاع مدياع وقطرت قطرة من اللبن في الماء
 فتشيع فيه تفرق وأشاعت الناقة بواها وأشاعت به وجاءت الخيل لشراوت ففترقت
 وتشايعت الابل والهـمهم في الدار شائع ومشاع وشيع بالابل وشايع بها صاحها ومنه قيل
 لمنفاح الراعي الشياح وشايع بهم الدليل فابصروا الهدى نادى بهم (ومن المجاز) شيعنا شهر
 رمضان بصوم الستة وشيعت النار بالخطب وأعطى شياعا كما تقول شيا بالما تشيع به
 وتشب وشيع هذا ما فاقوه قال الراعي
 البسك تقطع أجواز الفلاة بنا * نص تشيعه الصهب المراسيل

ورجل

٣٣٧
 ورجل مشيع القلب للشجاع وقد شيع قلبه بما يركب كل هول وشاع في رأسه الشيب وشاعكم
 الله بالسلام وشاعكم السلام قال
 ألا يا خلة في ذات عرق * برود الظل شاعكم السلام
 وقال ليبيد فشاعهم حمدوزانت قبورهم * أسرة ريجان بقاع منور
 وقد شيعه الغضب استخفه وضمه كما تشيع النار ورجل مشيع عجول * برق مشيم وقد شيم
 في فرع السحاب شيما وشمت السيف سلاته وقربته ورجل أشيم به شامة وامرأة شيما
 وهو حسن الشيمة والشيم وتقول ليس بمفطوم عن شيمه مقطور عليها في المشيمة وتشيم
 الحريق القصب دخل فيه وخالطه قال ساعدة
 أفعنك لا برق كان وميضه * غاب تشيمه ضرام منقب
 (ومن المجاز) قول ذي الرمة
 حتى اذا الهيق أمسى شام أفرخه * وهن لا مؤنس نأيا ولا كتب
 وشم ما بين البلدتين قدروا نظركم بينهما وان فلانا لوسر ولا أشيمه أي لا أظن اليه من فقر يعني
 أنه غنى عنه وتشيمه الشيب خالطه وماله شامة ولا زهراء ناقة سوداء ولا بيضاء وصاروا شاما
 في الملازمة فمن نطق الشام في الحد قال

37 – 38-рasm. 87-Ж инвентарь рақам остида сақланаётган “Асосу-л-балоза” асарида пойгирларнинг берилиши.

39-расм. 87-Ж инвентарь рақам остида сақланаётган “Асосу-л-балоза” асари. Тошбосмадаги асарнинг биринчи қисми тугаган саҳифа. Унда “ Жоруллоҳ аллома Замахишарийнинг “Асосу-л-балоза” асарининг биринчи қисми тугади, унинг иккинчи қисми “Сод боби” билан бошланади”, деб ёзиб қўйилган.

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
ДАВЛАТ АДАБИЁТ МУЗЕЙИ ҚЎЛЁЗМАЛАР
ХАЗИНАСИДА МАВЖУД АСАРЛАРИ**

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи республикамиздаги йирик илмий ва илмий-маърифий маскан ҳисобланади. У 1968 йили Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейи муносабати билан ташкил этилган бўлиб, бугунги кунгача халқимизнинг кўп асрлик адабий меросини жамлаш, уни муҳофаза қилиш, тарғиб этиш ва тадқиқ қилиш борасида катта ишларни амалга ошириб келмоқда. Музей таркибида Шарқ қўлёмалари фонди бўлиб, унда мингдан ортиқ қўлёмма ва тошбосма нусхадаги асарлар сақланади¹.

Бугунги кунда музейнинг қўлёмалар фондида мавжуд асарлар орасида Маҳмуд Замахшарий қаламига мансуб икки асар алоҳида ўрин тутади. Булар алломанинг **“Кашшоф”** ва **“Муқаддамату-л-адаб”** асарларининг қўлёмма нусхаларидир.

“Кашшоф” асарининг қўлёмма нусхаси

Музей фондида **“Кашшоф”** асарининг **202** инвентарь рақам остида XIII – XIV асрга мансуб 170 варақдан иборат қўлёмма нусхаси сақланмоқда. Ботқоқ рангли, тамғали картондан қилинган муқовали ушбу қўлёмма майда насх хатида битилган. Унинг биринчи варағида тилла ранг билан ёзилган сўзларга қараганда, у машҳур Дамашқ кутубхонасига тегишли. Мазкур нусхада асарнинг фақат биринчи қисми бўлиб, у **“Фотиҳа”** сураси билан бошланиб, **“Тавба”** сураси билан тугайди.

¹ Батафсил маълумот учун Ўзбекистон Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейининг www.navoimuseum.uz сайтида келтирилган маълумотларга қаранг.

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлёзма нусхаси

Музей фондидаги иккинчи асар бу – “*Муқаддамату-л-адаб*” асари. 173 инвентарь рақам остида сақланаётган мазкур қўлёзма нусха ҳижрий 1339 йилда каллиграфик настаълиқ ва насх хатида Қўқон қоғозига кўчирилган. У 533 варақдан иборат. Муқоваси кейинчалик таъмирланиб, янгиланган. Кўк рангли оддий муқова. Ушбу қўлёзма ҳозирча ягона ҳисобланувчи тўрт тиллик (араб, форс, мўғул, туркий) нодир нусха. Араб, форс, мўғул тилларидаги матн қора, туркийси эса қизил сиёҳ билан ёзилган. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мазкур нусха туркий сўзликнинг аҳамиятини таъкидлаш учун кўчирилган. Араб тилидаги матн тўлиқ ҳаракатлантирилган.

Юқорида сўз юритилган ҳар икки асар ҳам бугунги кунда Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи таркибидаги Шарқ қўлёзмалари фондининг нодир асарлари сирасига киради. Қолаверса, улар ўз мазмун-моҳиятига кўра тилшуносликнинг баъзи масалаларини янада тўлиқ очиб беришда ўзига хос манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Китоблар

1. Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарий. Нозик иборалар. Шарҳлар муаллифи ва таржимон У. Уватов. – Т.: Камалак, 1992. – 80 б.
2. Арабско-русский словарь. Т.1. – Т.: Камалак, 1994. – 456 с.
3. Арабско-русский словарь. Т.2. – Т.: Камалак, 1994. – 484 с.
4. Буюк сиймолар, алломалар. Ўрта осиелик машҳур мутафаккир ва донишмандлар. Нашрга тайёрловчи М. М. Хайруллаев. К. 1. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995. – 104 б.
5. Ал-Бухорий. Ҳадис. Ал-Жомий ас-Саҳиҳ. К. 1. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – 560 б.
6. Ан-На’им. Арабча-ўзбекча луғат. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. – 960 б.
7. Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: Фан, 1971. – 32 б.
8. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т. 2. Под редакцией А. А. Семенова. Т.: Издательство АН УзССР, 1952. – 436 с.
9. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т. 4. Под редакцией А. А. Семенова. Т.: Издательство АН УзССР, 1957. – 559 с.
10. Сулаймонова Н. Баркамол шахс тарбиясида Маҳмуд Замахшарий асарларининг аҳамияти. Т.: Баёз, 2015. . – 128 б.
11. Уватов У. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995. – 72 б.
12. Уватов У. Донолардан сабоқлар. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – 94 б.
13. Хоразмлик буюк аллома. – Т.: Фан, 1998. – 171 б.
14. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. Таҳрир ҳайати: М. Аминов, Б. Аҳмедов ва б. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.
15. Ўрта асрлар шарқининг машҳур олим ва мутафаккирлари: китоб-альбом. Ш.Салихов ва бошқ. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 156 б.

16. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: А. Мансур; таҳрир ҳайати: Абдурашид қори Баҳромов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н. Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: З. Ҳусниддинов. – Т.: Тошкент ислом университети, 2004. – 624 б.

Араб тилидаги адабиётлар

17. ابن خلكان. وفيات الأعيان. – مصر: ۱۸۸۱. ج. ۱. – ۵۲۷ ص.
18. الزمخشري. اساس البلاغة. تحقيق محمد باسل عيون السود. ج. ۱. – بيروت – لبنان: دار الكتب العلمية, ۱۹۹۸. – ۷۱۹ ص.
19. الزمخشري. اساس البلاغة. تحقيق محمد باسل عيون السود. ج. ۲. – بيروت – لبنان: دار الكتب العلمية, ۱۹۹۸. – ۶۶۹ ص.
20. الزمخشري. الفائق في غريب الحديث. – ج. ۱. – القاهرة: دار الإحياء الكتب العربية, ۱۹۴۵. – ۵۴۷ ص.
21. المنجد في اللغة و الأعلام. – بيروت – لبنان: دار المشرق, ۱۹۸۷. – ۷۴۹ ص.
22. حاجي خليفة. كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون. ج. ۱. – مصر: دار السعادت, ۱۸۹۴. – ۵۹۱ ص.
23. حاجي خليفة. كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون. ج. ۲. – مصر: دار السعادت, ۱۸۹۴. – ۶۶۲ ص.
24. شمس الدين سامي. قاموس الأعلام. ج. ۴. – استنبول: مهران, ۱۸۹۴. – ۲۴۰۳. – ۳۲۰ ص.
25. ياقوت حموي. كتاب معجم البلدان. – مصر: مطبعة السعادة, ۱۹۰۶. – ۴۲۷ ص.

Интернет сайтлари

26. <http://assalam.dgu.ru/html15/a15-1.html>
27. <http://britishmuseum-orientalmanuscriptsfundcatalogue>
28. <http://vostlit.narod.ru/texts/rus/Halabi/primtext2.htm>
29. <http://oltinmeros.freenet.uz/nasledie.html>
30. <http://kosichka2.sitecity.ru/lttext-0407233553.htm>
31. <http://islam.boom.ru/doctrine/3b.htm>
32. <http://exlibris.ng.ru/printed/orient/2001-02-08/4-petit.html>
33. <http://www.krugosvtn.ru/articles/56/1005625a1.htm>
34. <http://ikhlass.by.ru/quran.htm>
35. <http://markaz.tiu.uz>. Исломов З. “Атвоқу-з-заҳаб” анъанасидаги асарларнинг ислом манбашунослигидаги ўрни.
36. <http://www.buxoriy.uz>. Маънавий мерос ва бағрикенглик.

37. <http://fikir.uz>. Маҳмуд Замахшарийнинг икки таҳаллуси ҳақида.
38. <http://e-tarix.uz>. Маҳмуд аз-Замахшарий.
39. <http://www.bukhari.uz>. Исаев Й. Маҳмуд Замахшарийнинг “Атвоқу-з-заҳаб” асари.
40. <http://old.ziyonet.uz>. Замахшарий.

Мақолалар

1. Ваҳобова Б. Замахшарийнинг Ўзбекистонда сақланаётган қўлёзма асарлари // Хоразмлик буюк аллома. – Т.: Фан, 1998. – 133-142-б.
2. Исломов З. М. «Ал-Кашшоф»нинг нодир бир қўлёзма нусхаси ҳақида // Адабий мерос, 1991 № 1 (55). – 14-16-б.
3. Исламов З. Рукописные труды Махмуда Замахшари, хранящиеся в фонде института рукописей имени Х. С. Сулеймонова АН УзССР // Адабий мерос, 1989 № 2 (48) – 39-42-с.
4. Кариев У. З. «Ал-Фаик фи гариб-л-хадис» в истории словарей хадисов (на примере сопоставления одной словарной статьи) // Востоковедение, 1995. – 75-77-с.
5. Оқилов М. Маҳмуд Замахшарий асарларининг қўлёзма ва босма нусхалари // Адабий мерос, 1982 № 4. – 56-60-б.
6. Сулаймонова Н. «Ал-Кашшоф» Қуръони каримнинг мукамал тафсири сифатида // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2002 № 4. – 310-311-б.
7. Сулаймонова Н. «Устозу-д-дунё» ёхуд Замахшарий ибрати // Таълим ва тарбия, 2001 № 1-2. – 62-64-б.
8. Сулаймонова Н., Сулаймонова К. Маҳмуд Замахшарийнинг адабий меросига мухтасар назар // ГулДУ ахборотномаси, 2015 № 2. – 67-73-б.
9. Сулаймонова Н., Сулаймонова К. Zamakhshari's scientific activity // “Türk xalqlari ədəbiyyati: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” мавзусидаги халқаро илмий конференция. Озарбайжон: Боку. 2015 йил 23-24 октябрь.
10. Sulaymonova N., Sulaymonova K. A great scientist of Khorezm // “International journal of economics and society” журнали. Америка Қўшма Штатлари. 2015 № 1 – 117-120-б.

11. Sulaymonova N., Sulaymonova K. About the copies of Mahmud Zamakhshary's book "Atwaqu-z-zahab fi-l-mavoiz va-l-khutab" \\
"The Advanced science" журнали. Америка Қўшма Штатлари.
2014 № 9. – 90-92-б.
12. Sulaymonova N. Source study of Makhmud Zamakhshariy \\
Шарқшунос олима Аида Иманкулиева таваллудининг 75
йиллигига бағишланган "Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və
müasirlik" Халқаро илмий конференция тўплами. I-қисм.
Озарбайжон. Баку. 2014 йил 10-11 октябрь. – 686-688-б.
13. Сулаймонова Н., Сулаймонова К. Замахшарий асарлари
манбашунослиги \\
АндДУ Илмий хабарномаси, 2014 № 4. –
84-88-б.
14. Сулаймонова Н. Баркамол шахс тарбиясида Маҳмуд
Замахшарий асарларининг аҳамияти \\
Таълим тизимида
ижтимоий-гуманитар фанлар, 2014 № 3. – 40-44-б.
15. Сулаймонова Н., Сулаймонова К. Маҳмуд Замахшарийнинг
ахлоқшуносликка оид асарлари \\
ҚарДУ хабарлари, 2014 № 3
(21). – 89-94-б.
16. Сулаймонова Н. Ҳадислар учун луғат ёхуд Маҳмуд
Замахшарийнинг "Ғариб ҳадислар ҳақида ажойиб асар"и
хусусида \\
Тил ва адабиёт таълими, 2014 № 5. – 47-48-б.
17. Сулаймонова Н. Хоразмлик буюк аллома \\
Илм
сарчашмалари, 2014 № 4. – 32-36-б.
18. Сулаймонова Н. Маҳмуд Замахшарийнинг тилшуносликдаги
"Муфассал" асари \\
Давлат тили: Муаммо ва ечимлар.
Мақолалар тўплами.– Т.: ТДЮИ, 2013. № 1. – 20-22-б.
19. Сулаймонова Н. Маҳмуд Замахшарийнинг "Асосу-л-балоға"
луғатининг араб тилшунослигида тутган ўрни \\
"Марказий
Осиёда луғатчилик: анъаналар ва ҳозирги замон илмий
мактаблари" Республика илмий-амалий конференцияси
материаллари. – Т.: ТДШИ, 2013 йил 27 апрель. – 60-64-б.
20. Сулаймонова Н., Сулаймонова К. "Кашшоф" тафсирининг
тошбосма нусхалари \\
Шарқшунослик, 2012 № 2. – 15-21-б.
21. Сулаймонова Н., Сулаймонова К. Маҳмуд Замахшарийнинг
Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейида
сақланаётган асарлари \\
Самарқанд давлат университетининг
Илмий-тадқиқотлар ахборотномаси, 2010 № 4. – 79-81-б.

22. Сулаймонова Н. Маҳмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон мусулмонлари идораси сақланадиган тошбосма нусхалари \ \ “Фан ва инновация фаолиятини ривожлантиришда ёшларнинг роли” Илмий-амалий анжуман маърузалари матни. – 2010 йил 22 октябрь. – 7-9-б.
23. Сулаймонова Н. Маҳмуд Замахшарий асарларининг тошбосма нусхалари хусусида \ \ Тил ва адабиёт таълими, 2010 № 6. – 56-64-б.
24. Сулаймонова Н. “Асосу-л-балоға” наشري \ \ Халқ таълими, 2006 № 4. – 82-86-б.
25. Сулаймонова Н. “Асосу-л-балоға”нинг қўлёзма ва нашр нусхалари \ \ Тил ва адабиёт таълими, 2006 № 6. – 76-82-б.
26. Уватов У. Хоразмнинг олис юлдузлари // Шарқ юлдузи, 1991 № 2. – 185-б.
27. Халидов Б. З. Замахшари // Семитские языки. Выпуск 2 (ч. 2). – М.: Наука, 1965. – с 542-556.
28. Қориев Ў. З. Маҳмуд Замахшарийнинг «ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис» асаридаги луғат мақолалар хусусида баъзи фикрлар // Шарқ машъали, 1996 № 1-2. – 14-16-б.
29. Қориев Ў. З. Ҳадислар учун луғат // Шарқ машъали, 1996 № 1-2. – 6-7-б.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
Замахшарий илмий мероси – жаҳон тадқиқотчилари нигоҳида	5
Маҳмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтини қўлғамалар фондида мавжуд тошбосма нусхаларининг тавсифи	15
“Ал-Кашшоф фи ҳақоиқи ғавомиди-т-танзил ва уйуни-л- ақовил фи вужуҳи-т-таъвил” асари ва унинг тошбосма нусхалари	15
Маҳмуд Замахшарийнинг “Кашшоф” асарининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтини қўлғамалар фондида ақланаётган тошбосма нусхаларидан лавҳалар	27
“Аъжабу-л-ажаб фи шарҳи ломияти-л-араб” асари ва унинг тошбосма нусхалари	36
“Навобиғу-л-калим” асари ва унинг тошбосма нусхалари	38
“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асари ва унинг тошбосма нусхалари	42
“Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” асари ва унинг тошбосма нусхалари.....	48
“Ал-Унмузаж фи-н-наҳв” асари ва унинг тошбосма нусхалари	52

“Муқаддамату-л-адаб” асари ва унинг тошбосма нусхалари	55
Маҳмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёмалар фондида мавжуд қўлёмалар нусхаларининг тавсифи.....	59
“Кашшоф” асарининг қўлёмалар нусхалари	59
“Ал-Муфассал” асарининг қўлёмалар нусхалари	74
“Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлёмалар нусхалари.....	81
“Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис” асари ва унинг қўлёмалар нусхалари.....	90
Маҳмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида мавжуд қўлёмалар нусхалари.....	95
“Кашшоф” асарининг қўлёмалар нусхаси.....	95
“Рабиъу-л-аброр” асарининг қўлёмалар нусхаси.....	96
Маҳмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида мавжуд тошбосма нусхалари.....	97
“Кашшоф” асарининг тошбосма нусхалари.....	97
“Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис” асарининг тошбосма нусхалари	105
“Муфассал” асарининг тошбосма нусхалари	106
“Унмузаж” асарининг тошбосма нусхалари.....	106

“Асосу-л-балоға” асарининг тошбосма нусхалари.....	107
Маҳмуд Замахшарий асарларининг Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси кутубхонасида мавжуд нашр нусхалари.....	110
“Кашшоф” асарининг нашр нусхалари.....	110
Маҳмуд Замахшарийнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар хазинасида мавжуд асарлари.....	126
“Кашшоф” асарининг қўлёзма нусхалари.....	126
“Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлёзма нусхалари.....	127
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	128

Маҳмуд Замахшарийнинг Тошкент фондларида
сақланаётган асарларининг манбашунослик таҳлили.
Монография. – Тошкент: “ВАҲОЗ”, 2020. – 136 б.

ISBN 978-9943-6368-4-2

УЎК: 37.016:74

КВК: 74.268.51

НИГОРА СУЛАЙМОНОВА

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ
ТОШКЕНТ ФОНДЛАРИДА
САҚЛАНАЁТГАН АСАРЛАРИНИНГ
МАНБАШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИ**

Техник муҳаррир

Шохрух Ботиров

Дизайнер

Баҳодир Тўхлиев

Саҳифаловчи

Бекзод Раҳматов

Нашриёт лицензияси: АІ №234, 11. 02. 2013.

Босишга рухсат этилди: 03.06.2020.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 60x84 1/16.

Times гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб нашриёти: 5,66. Шартли б.т: 8,5.

Адади 500 нусха. Буюртма № 15.

“ВАҲОЗ” нашриётида нашрга тайёрланди

“ВАҲОЗ” МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.

Тошкент. Лутфкор 1-тор кўчаси, 1-уй.